Source: www.constitution.org

لیتو الـه

Ketabton.com

یوه لنډه پېژندنه

لیکونکي: لیوډ سپینسر او اندرسېج کراوسي

ژباړه: نورالله اتل

(c) ketabton.com: The Digital Library

پرېږدئ چي رڼا شي

لیتواله د روښاندئ هغه څرپکه وه چي په ۱۸ پېړئ کښې ټولي اوروپا راوبوړنوله. ټېکانه خو يې په پاریس کښې وه مګر ټولي اورپا ته وغزېدله او ان هغو ټاټوبیو ته ورسېدله چي اوروپایانو په امریکې کښې جوړ کړي ول. لیکوالانو او روشندویانو ۱۸ پېړئ ته د رڼا يو پرتمین سوچ ورکړۀ.

د لیتوالي روشندویانۀ انګېرله چي دوي د يوۀ داسي ستر غورځنګ غړي دي چي د بشر د ستړۀ هیلۀ او ځواکونۀ استازیتۀب کوي. دوي داسي سمون غوښتونکي ول چي په دې پوره پوره ډاډه ول چي خپل ګاي د ریښتینیۀ، کره کتني او ورسې په مټ زباتولاي شي.

Source: www.henri-iv.com

(لوي دیارلسم) (لوي څوارلسم – لمرین باچا) (لوي پینځلسم) (لوي شپاړسم)

د ټۀلواکانۀ ځلا

د فرانسې ټۀلواکانۀ لکه لوي دیارلسم (۴۳ – ۱۶۰۶)، لوي څوارلسم – لمرین باچا (۱۷۱۵ – ۱۶۳۸)، لوي پینځلسم (۷۴ – ۱۷۱۰) او لوي شپاړسم (۹۳ – ۱۷۵۴) له پاریس څخه د ګردې نړئ پلازمینه جوړه کړه، او په همدغه وخت کښې يې د فرانسې لیتوالي لره هم اورېدونکي و پینځول او هم يې موخه ورله وټاکله.

د لیتوالي ژبه فرانسوي وه. هرڅه چي به په فرانسوي کښې خپارۀ شول هغۀ به د ټولي اورپا لوستې او پۀهې ټولنې ته د منلۀ وړ ول. کومې پرتمینې او سترې لیکنې چي به په لومړي سر کښې په فرانسوي نۀ وې لیکل شوې هغه به په زغرده دغه نړئواله ژبه کښې ژباړل کېدل. په ټوله نړئ کښې « د پۀهې ځښتنانۀ » به ويل چي دوي ټول د فرانسوي لیکوالانۀ شاګردان دي.

په دغو اندیالانۀ کښې لکه د سکاټلنډ د ډېويډ هیوم او ادم سمیت، د امریکې له ټاټوبیو څخه بینجمین فرانکلین او تامس جېفرسن او له میلان څخه سېسار بېکاریا او داسي نور ول. کله چي

(c) ketabton.com: The Digital Library

به دوي د پاريس په سالونو کښې ومنل شول نو دوي به ويل چي ايله اوس سم ځاي ته راورسېدل.

د اوروپا په درسته وچه کښې کانون پوهانو او شتمنې بورژوا فرانسي ته د يوې ښېلگې په سترگه کتل.

د سسېکس يوه ودان ځمکه وال خپل زوي ته په ليک کښې وليکل: « که څوک په فرانسوي پوهيږي نو په ډاډه زړه د ټولې نړۍ سيل کولاي شي او هيچيري به د ژبې ستونزه و نهٔ لري ځکه چي د فرانسوي ژبې ويونکي هرچيري شته، او هم به ډېر ښه ملگري پيدا کي. بله هيڅ ژبه داسي نهٔ ده.»

د ليتکي لومړني بڅري

په ۶ مارچ، ۱۷۰۶، لارډ شافتسبري په خپل ليک کښې لا کلېرک ته داسي وليکل:

« يوه برېښنده رڼا په درسته نړۍ خپريږي، په تېره بيا د اينگلستان او هالنډ په دوو ازادو هيوادونو باندي د چرته نه چي اوس د ټولې اوروپا چارې سرچينه اخلي.»

د ۱۷ پېړۍ په زياتره برخه کښې هالنډ په اوروپا کښې ازادترين هيواد ؤ. امسټرډم هر ډول ازادسوچو او هغو کسانو ته چي له خپله دينه اوښتي ول پنا ورکوله. په ۱۶۶۷ کښې د انگرېز فلسفي جان لاک (۱۷۰۴ – ۱۶۳۲) يوه ليکنه د زغم په اړوند (An Essay on Toleration) وليکله. هغهٔ د هغو پروټسټنټانو ډېر نيژدې ملگري ؤ څوک چي د کاتولیکي باچا جېمز دوېم (۱۷۰۱ – ۱۶۳۳) سره سخت چپ ول.

په ۱۶۸۳ کښې جان لاک اړ ايستل شو چي د هالنډ روټرډم ته تېښته وکوي. هغهٔ هلته خپلې سترې ليکنې لکه، د انساني پوهنې په اړوند ليکنه (Essay Concerning Human Understanding) او د سرکار دوه ترونونه يا (Two Treatises of Government) وليکلې. دغه دواړه کتابونه د هغې ورسې په سر کښې ول کومه چي د ليتوالي په ټول پېر کښې خورا گرمه وه.

(c) ketabton.com: The Digital Library

Source: britannica.com

ویلیم دریېم او مېري دویمه

د اینګلستان « پرتمینه اوښتنه»

د اینګلستان پارلیمان د جېمز دویم له کاتولیکي پلوۀ کارونۆ خوښ نۀ ۇ نۆ ځکه خو يې هالنډي پروتېسټېنټ ویلیم دریېم د اۆرېنج (۱۷۰۲ – ۱۶۵۰) او د هغۀ انګرېزې مېرمنې مېري دویمې (۹۴ – ۱۶۶۲) ته بلنه ورکړه چي د اینګلستان پر تخت باندي کښېني. هغوي هم له هالنډ څخه د اۆبۆ له لارې اینګلستان ته راغلل او د وینې له بهولۆ پرته خو د کال ۱۶۸۸ « پرتمینه » اوښتنه يې بریا ته ورسوله.

دغې اوښتنې په څرګنده تۆګه د انګرېزي پارلیمان خپلواکي پخه کړه او په لومړي ځل يې اینګلستان ته د « رېښتۆ لاسوند» یا ”Bill of Rights“ هم ورکړۆ. دغسي نۆرۆ سمونۆ ډېر په زغرده اینګلستان په درسته اوروپا کښې ازادترین هیواد وګرځولۆ. د زغم کانون (۱۶۸۹) د کوېکرانۆ په ګډون ډېرۆ پرۆټسټېنټانۆ ته په ازاده تۆګه د خپلې ګرۆهې اجازه ورکړه مګر لا هم هغوي ته د دولتي چوکۍ ترلاسه کولۆ اجازه نۀ وه. د اینګلستان کلیسا چي په ځانځاني تۆګه په ګرۆهي او پۆهني کوم واک لرلۆ هغۀ يې وبایللۆ. په کال ۱۶۹۵ کښې هغه وروستي واک هم له لاسه ووتلۆ چي چاپ به يې تر خپل ګورت لاندي ساتلۆ.

د رېښتو لاسوند وړاندي کیږي

Source: www.thegloriousrevolution.org

(c) ketabton.com: The Digital Library

د اوښتنو پېر

دوه ستري پلازمېنې، پاریس او لندن، دواړه په ۱۸ پېړۍ کښې په نابېره توګه ډېر په زغرده پراخې شوې. مګر د غښتلي سوداګر اینګلستان پراختیا نوره هم زیاته مانا لرله. د همدغې پېړۍ په لومړنۍ نیمایي کښې اینګلستان د کرنې اوښتنه (Revolution) ولیدلو او په دیمه نیمایي کښې د اینډستري اوښتون ورپسې ؤ.

په ۱۷۷۶ کښې په امریکې کښې ټاټوبي رااوچت شول او له انګرېزي سترواکۍ سره یې ډغره ووهله. د اوښتون په پایله کښې یو د امریکې ستر ملت راڅرګند شؤ.

د بوسټن ټي پارټي: هغه ستره وژنه چې د امریکې د اوښتون پیلامه شوه

Source: www.blog4history.com

یوه لسیزه وروسته په ۱۷۸۹ کښې اولسي پاڅون نه یوازې په فرانسه کښې بلکې ټوله نړۍ یې کچه یو داسي اوښتون راوستلؤ چې اغېزې یې لا نن هم رواني دي راڅرګندېږي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

Source: library.brynmawrschool.org

د دغو اوښتنو په راتګ سره د لیتوالي د غوځنګ د سرخېلانو او اندیالانو ته لاره هواره شوه چي خپلې لوړې هیلې اوس د ټولني د ښېګړې لپاره په کار واچوي.

سماوارونه، دېري او رسنۍ

په دغو شپو او ورځو کښي د اولسونو راشه درشه هم خورا پراخه شوې وه او د دې ترڅنګ د رسنیو لیکوالان هم ډېر تکړه شوي ول او په زړه پوري لیکني به یې کولې. سماوارونه په لندن کښي د روښندویانو او اندیالانو د ژوند برخه ګرځېدلي ول. په ۱۷۴۰ کښي یوازي په وېستمینسټر سیمه کښي تر ۴۰۰ زیات سمارونه ول. انن د اینګلستان نوي پانګ او د ختیځ هند سوداګري ګډوالې (شرکت) هم له دغو سماوارونو څخه ګټه اخیستله. لویډ سماوار (Lloyd's coffee-house) په ۱۶۹۱ کښي لویډ اف لندن شو چي د سمندري بیمې یو منځی ؤ.

په دغو سماورانو کښي به هر ډول راشه درشه کېدله، لکه:

- وګړو به د سود سودا کارونه کول او د هر ډول تؤکو راکړه ورکړه به کېدله.
- دلته به بېلابېلې ورځپاڼي او مهالنۍ هم وې چي ناستو کسانو به لوستلې او بیا به وراسه وربانديي کوله
- بېلابېلو کسانو د خپل خوند او باړ سره سم ټولني جوړې کړې وې، لکه سایسنپوهان، هونرمندان او سیاستوال

(c) ketabton.com: The Digital Library

د لوېدېز سماوار يو کښل شوي انځور

Source: www.concurringopinions.com

د جان لاک په شان ستر اندیالان به هم دغۀ سماوراروںۀ ته راتل. په همدې سماورانۀ کښې هغه دې پایلې ته ورسېدلۀ چې ژبه هم د پوهنې درسته ده او د پوهنې په لاره کښې یو خنډ هم دي.

د پۀهانۀ ژبه ګرانه وي نۀ ځکه خو اولس نۀ پرې پوهیږي.

جان لاک په پاي کښې داسې پرېکړه وکوله:

« پکار ده چې زه خپل چورتونه او اندونه په دومره اسانه ژبه ولیکم چې هر یو لوستونکي وکولاي شي چې ځان پرې پوه کي »

(c) ketabton.com: The Digital Library

د جان لاک « پاکه تخته »

source: http://images.google.co.uk

په ګرده ۱۸ پیړۍ کښې د هرچا لپاره، که به فلفسي ؤ او که به نهٔ ؤ، د جان لاک کتاب « ***د اینساني پوه□ په ا□وند یوه لیکنه*** ۱۶۹۰» یا *(essay concerning human understanding)*خو به یې هرو مر لوستلؤ. کابو د لیتوالې (*Enlightenment*) د هر اندیال لپاره د لاک «پاکه تخته» (*tubual rasa*) ډېره له مانا ډکه وه. لاک به په ډېره څواکمنه توګه ویل چې د اینسان سوچ د زوکړې په مهال لکه یوه سپینه او پاکه تخته وي. نهیرونه (*Ideas*) په اینساني خمیر کښې په ژوره توګه اغښلي نهٔ وي بلکې هغهٔ یې له خپله چاپېریاله زدکړه کوي. لنده دا چې ټوله اینساني پؤهه په تجربې باندې ولاړه ده.

source: *http://2.bp.blogspot.com*

(c) ketabton.com: The Digital Library

جان لاک به ویل: راځي چي داسي وګڼو چي دماغ د یوهٔ سپین کاغز په شان دي، چي هیڅ نهیرونه (*ideas*) نهٔ لري؛ نو چي نهٔ یې لري نؤ بیا دا سدبد له کومې خوا راځي؟ دا دومره بې پایه او رنګارنګ چورتونه او اندونه راځي له کومې چي اینسان لګیا وي او په دغه سپینه تخته باندي یې کرښنه کوي؟ د دغې پوښتنې ځواب بس په یوهٔ ټکي کښې ورکېدلای شي، **تجربه**.

د لاک دغه د تجربه (*empiricism*) د رېنې دیسکارټس (۱۶۵۰ – ۱۵۹۶) له سنجونې (*rationalism*) مخامخ په ټکر کښې وه چي ویل به یې داسي نهیرونه شته (د بېلګې په تؤګه خداي، سوچ او بدن یا درې کونجه) چي ریښتینولي یې یوازي د سدبد د رڼا په مټ پېژندل کېدلای شي. نؤ لځکه خو «لاندېزن» ورته ویلای شو.

Source: http://www.daviddarling.info/images

مګر لاک هم تجربه په دوؤ بېلؤ ډولونؤ وېشله: بهرني هوښ *(external sensation)* او دننه هینداروني *(internal reflection)*

فیلوسوف اېټاینې کونډیلاک (۱۷۱۵ – ۸۰) په فرانس کښې د لاک فلسفه نؤره هم په اولس کښې نامتو کړه. هغه په خپله لیکنه *(Essai sur l'origine des connaissances)* کښې په د هوش یا اوسانو په رؤل خورا ټینګار کولؤ.

هغه به ویل: دغه د «هوش» اند بېخې هغسې دي لکه څنګه چي لا مېتغاي او دیهولباخ د اینسان د خوي بوي په هکله کوم اند وړاندي کړي دي چي بنسټ یې متروال (*materialist*) دي.

پخپله لاک بیا د هینداروني رول ټینګار کولؤ او د ماغ د وړتیاؤ رول یې هم منلؤ. له دې سره هغه په مورږ کښې دننه په هغې تلوسې باندي هم باور لرلؤ چي مورږ په خوشالۍ پسې ګرځو او له کړاو څخه ځان ساتو. مګر کونډیلاک بیا دا ګایونه نهٔ منل.

(c) ketabton.com: The Digital Library

د پوهنې د تنکوالي پېژندنه

له پېړيو پېړيو راهيسې پوهنيزه زېرمه د شيخانو او پيرانو په لاس کښې وه. په کليسا کښې د ښو خويونو او ښو کړنو ژبې خورا وده کړې وه. خو لاک چې بيا ايناسني پوهې ته په کومه سترګه کتل له هغو څخه د يوه نوي ډول ژبه راوزېږېدله. يوه داسي ژبه چې زموږ دننه نړۍ يې رسپړله، کېدلاي شي موږ ورته روانپېژندنه *(psychology)* ووايو، هغه ټکي چې په ۱۸ پېړۍ کښې ډېر نه کارول کېدلو. لاک د ښوونکو په هغې ژبې باندي نيوکې وکولې چې بس تش د ګرانو، ناڅرګندو او ګډووډو توريو او ټکيو د جال په شان به وه او پر ځاي يې د پوهې د هغې لوي وچې په کچمېچه پيل وکولو چې اينسان په دننه کښې غوړېدلي او غزېدلي پرته وه.

هغه به ويل، زموږ پوهه لنډه او تنګه ده. راځي چې دا لنډ او تنګ بريدونه ومنو. ورپسي راځئ چې په دغو لنډو او تنګو پولو کښې دننه زياته تر زياتې پوهه ترلاسه کو. دا کار به هغه مهال وکولاي شو کله چې د پوهې څېړنه وکوو او وېې پېژنو چې پوهه څنګه کار کوي. پکار ده چې موږ يې وڅارو چې زموږ نهيرونه څنګه رغيږي او څنګه يوتربله يوکيږي، او بيا څنګه په ياد کښې پاته کيږي. په دې ګرده چاره کښې موږ تراوسه پوري ببخي نااګاه يو.

(c) ketabton.com: The Digital Library

روانپېژندنه او ناول

کومه روانپېژندنه چي په ۱۸ پېړۍ کښې پېژندل شوې وه هغې کچ مېچه او سکښت د لاک لخوا شوي ؤ. د لاک لیکنه د ادب د هغه ډول سرچینه ګڼل کیږي چي تول کار یې د « خپل ځان» له راشي درشي سره دي؛ داسي راشه درشه چي په «ځان» باندي اغېزې کوي ، په يوې ځانګړې سمچې کښې يې اچوي او داسي يې سکښي چي بېخي يوه ځانګړې بڼه غوره کوي.

په همدغه وخت کښې لارنس ستېرن (۶۸ – ۱۷۱۳) **د تریستړام شاندي ژوندون او لېمون** *(The Life and Opinions of Tristram Shandy)* لیکلؤ. د لاک لیکنې په ادبي سدبد (فکر) ته دومره ژور ننوتلي ؤ چي تراوسه پوري بلې هيڅ فسفي ليکنې دا کار نۀ کړي ؤ او نۀ يې کولاي شؤ. پخپله د ښاغلي ستېرن په ناول کښې د لاک د ستړې لیکنې انځور له ورايه بريښي.

د لاک اغېزې تر ښؤونځؤ او پؤهنتونؤ ډېر لیري لیري د لیکوالؤ ټولنؤ او لوستونونؤ ته ورسېدلؤ. اوس ډَولي اندیالانو *(fashionable intelligentsia)* د لاک له «نهیرونه او اندونه» پرته بېخي ګوزاره نۀ شوه کولاي.

داستان د ریښتیاؤ په چوپړ کښې

په ګرده ۱۸ پېړۍ کښې فلسفې او داستان په پرلپسې تؤګه پټپټاني وبله کولؤ. دغه ناول کښونکي زیاتر د هغه دؤد زېرنده ول چي د روم له سترواکی سره یې تړاو لرلؤ. مګر د لیتوالي (*Enlightenment*) په پېر کښې داستان ته نوې او بېرنۍ دندې ور په غاړه شوې.

ناول له يوۀ داسي پېر سره بېخي ښه سمون خوړلؤ په کوم پېر کښې چي يوۀ وګړي د خپل ځان لپاره په نړۍ کښې ځانګړې او جلا لاره غوره کولاي شوه. هغؤ لوستونکؤ چي اګاهي او تلوسه يې ورځ په ورځ په چټکی سره پراخېدله د داسي کیسؤ او داستانونو کوت (انتظار) کولؤ چي هم به په ازموينه باندي ولاړ ول او هم به بې ساري به ول. کوم نهیرونه او سؤچونه چي به رازېږېدل لیکوالانؤ به لومړي هغه تر ازمؤيني او کتني لاندي نيول؛ ادبي کړۀ وړۀ به يې لومړي مېچل او تلل او بيا به يې د ژوند له ریښتونیو اړخونؤ او لؤړي لؤدن سره پرتله کول.

د لیتوالي د ناول نکل به د يوۀ ځانګړي کس په ژواک راګرځېدلؤ. په کیسه کښې به د نړۍ د نابېروۀ پېښؤ د هغؤ اغېزو ښارنه کېدله چي په يوۀ وګړي باندي به د راشي درشي په ترڅ کښې کېدلي. ښاغلي **ديفوک** به ويل، چي بيا بيا د **لاک** هغه ويل زباتيري چي هر څه چي موږ ته راپېښيري نو هله خو موږ ترې رغيږي؛ موږ همدغه څه يو بل څه نۀ يو.

هېږي او غدی (*Adventures*)

په ۱۸ پېړۍ کښې ډېر اتلان او اتلانې پیدا شوې چي د نړۍ بېلابیلؤ سیمؤ ته به يې له سرابښتؤبه ډک مزلونه او سیلونه کول – په دې هیله چي ګوندي په داسي مزلؤ به يې خپل ژوند

(c) ketabton.com: The Digital Library

يو څه شه شي. هغوي چي به کله له دوښمن، درغلۍ او وَرلا *(sex/seduction)* سره مخامخ شول نؤ د خپل برَم او نامه چورت به ډېر نۀ وهلؤ بس خپله مؤخه به وهله.

مورږ وينو چي زياتره په دغؤ ناولونؤ کښي ځانګړي کيردار د شؤ او بدؤ له يوې ستونزې سره مخامخ وي، او په دوه کښي هک پک ولاړ وي. زياتره دوي نابېره او ځاي پرځاي داسي کربښي کښلي دي چي مورږ ته هر هغه خوزښت راښيي چي دوي يې هڅه کوي، او هر هغه تپاک او باړ *(impulse)* راښکاره کوي چي د دوي په ګوګل کښي توسيږي.

د فلسفيانؤ ناولونه

د ليتوال پېر ناولونه په ساده تؤګه فلسفي نهيرونه او اندونه په پؤر نۀ اخلي، بلکې جوش پکښي پوکي او ژوند پکښي پينځوي. ځينه ستر ناولونه خو د دغه پېر د نامتوترينو فلفيانؤ لخوا وليکل شول. په ۱۸ پېړۍ کښي ترټؤلؤ زيات چي کوم ناول وپلورل شؤ هغه د ژان ژاک روسو (۷۸ – ۱۷۱۲) ناول *La Nouvelle Heloise* ؤ. د مونټيسکؤ *Lettres Persanes*، د ولټاير *Candide* هم په درسته اوروپا کښي خورا ستره بريا په برخه شوه. ديدرؤ د شاهکار بيا *Jacques le Fataliste* ؤ.

والټاير په خپل ناول **کانديد** يا **اسره ګر** (۱۷۵۹) کښي يوازي په اسرې *(optimism)* باندي هنک (طنز) نه دي کړي بلکي د لايبنيز په ارواينې *(Metaphysics)*، او د نيواک *(colonialism)* او کليسا په ګډون د هغۀ وخت د ټؤلنيزې اډانې په ټولؤ ډولونؤ پورې يې خندلي دي، ان د ورسي اډانه *(system of logic)* يې هم نۀ دي پرېښيي. ناول په خپل اتل، **کانديد،** پسي روان دي؛ دي چي د هغه وخت په بلده او پېژندل شوې نړۍ کښي هرچرته ځي نؤ د دوترونؤ او ديوانونؤ په دستورونؤ او خويونؤ کښي چي کومه چالاکي، دروؤغ او لېونتؤب پروت دي بربنډوي يې. له کانديد سره چي ځوک ملګري دي هغه ډاکټر پانګلؤس دي چي د لايبنيز د اډانې بې ورسي اوتې بوتې يې د تؤتي په څېر يادې کړې دي. هغه په ورراسه *(logic)* باندي بېخي ټينګه ګرؤهه لري. د ژوند په ټؤلؤ ريښتياؤ باندي سترګې پټوي او وايي چي زمورږ له «شتون» سره چي کوم ربړونه او ګډوډي له لويه سره مله ده د هغې سپړنه او پېژندنه مورږ د ارواينې *(metaphysics)* په زؤر ډېر په اسانۍ سره کولاي شو. ناول په دې موندنه پاي ته رسيږي کله چي وروسته کانديد پوه شي چي کار او زيار تر خوشو اټکلونؤ او اسره ډېر ګټور دي.

ښاغلي برمانۀ **(*Noble Savage*)**

په ۱۸ پېړۍ کښي سيل، سمندري سوداګري، سپړنه او لټون خورا زيات شؤ. د دغؤ مزلونؤ او سيلونؤ له برکته د پؤهنې يوه ځانګړې څانګه راوزېږېدله. دغې څانګې ته «پرتليزه اينسان پېژندنه» يا *comparative anthropology* وايي.

په کال ۱۷۶۷ کښي فرانسي څېړدونکي، لوي انتوني دي باوګاينويلي (۱۷۲۹ – ۱۸۱۱) د تاهيتي سيمي ته ورسېدلؤ. په ۱۷۶۹ کښي تورن کوک هم دغې سيمي ته ورغلؤ او پوره څلؤر مياشتي يې د وېنيس ستوري د لېږد لندراه وکوله. باوګاينويلي چي پخپله هم د روسؤ د لارې

(c) ketabton.com: The Digital Library

لاروي ؤ، په تاهيتي کښې يې د « ښاغلي برمانو » يا (noble savage) تؤلي ځانګړنې وموندلې.

د دوؤ ټاهيتيانؤ نجونؤ انځور چي پال ګاګين په ۱۸۹۹ کښې جوړ کړ

source: www.metmuseum.org

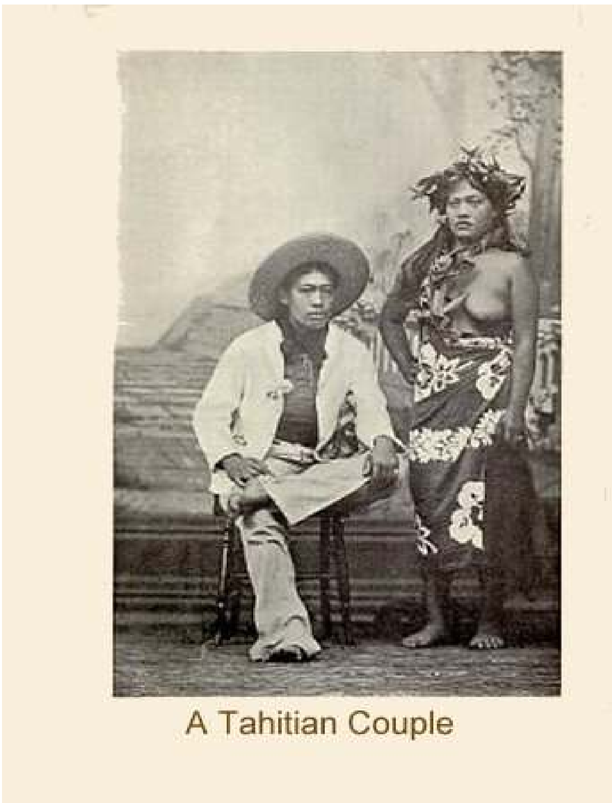

source:www.janesoceania.com/tahiti_marquesas1/tahiti_couple.jpg

(c) ketabton.com: The Digital Library

ښاغلي باوګاینویلي به ویل چي د تاهیتیانو د وَرلا (*sex*) خویونه ښځي جندون (*nature*) ته نیژدې دي. او زموږ د سوچ ښځي اپوټه دوي خو تر موږ زیات ښارندوي (*civil*) دي. او ښاغلي کوک به بیا ویل، زه تاهیتي خوشال او ارام ژوند د اوروپا له چټل او یاغي ژوند سره ښځي نهٔ شم پرتله کولای.

ښاغلي دیدېرو بیا په خپلي لیکني کښي د اوروپا دؤدونو او خویونو د ارزوني او غندني لپاره د تاهیتیانو « سپېڅلي لېمهٔ » وکارول. هغه په خپلي لیکني کښي زبات کړه چي د اوروپایانو لپاره چي کوم دؤدونه او خویونه ښځي سم او تؤلي او سور برابر دي هغه د سپېڅلیؤ تاهیتیانو لپاره بیا ښځي بې سوره او ناپریت دي. له وروسته نؤ د پاریس او لندن د سیانهٔ او هوښیارؤ لیکوالانؤ دې ګاي ته ورپام شؤ. هغوي به پوښتنه کوله او ویل به یې چي دا د « ښارنتؤب » یا (*civilization*) نوم خو له هغؤ سپېڅلو او پاکؤ وګړؤ سره ښه جوړیږي چي د جنوبي سمندر په ټاپوګانؤ کښي استؤګن دي نهٔ د ۱۸ پېړۍ د اوروپا له ټؤلني سره چي په ښځرته تؤګه چټله او ناپاکه شوې ده.
د ښاغلي برمانو یا په بله مانا (یو ساده اولس) نهیر د ۱۸ پېړۍ په ادب کښي ریښه ونیوله. هر لیکوال به په خپلؤ لیکنؤ کښي لوستونکؤ ته یو ځانګړي (برمانو) وروپېژندلؤ. مونتېسکؤ په پارسي شهزاده باندي پیل وکولؤ؛ ولټایر کاندید د تل لپاره ژوندي وساتلؤ؛ بوفؤن بیا د بیدار ادم په نامهٔ لوستونکؤ ته وروپېژندلؤ؛ روسؤ بیا پخپل ځاي د برمانو ازمؤینه وکوله چي خپل پاته ژوند یې په یوازیتؤب کښي تېر کړؤ.

پارسي لیکونه

مونتېسکؤ (۱۶۸۹ – ۱۷۵۵)، چي پوره نوم یې *Chalres-Louis de Secondat, Baron de le de Montesquieu* دي، د خانانؤ په کؤرنۍ کښي پیدا شوي ؤ او د بؤردؤ د سیمي د پارلیمان په میراس ورته پاته شوي ؤ. په ۱۷۲۱ کښي هغهٔ په هالنډ کښي په ناځرګند نامهٔ یوه داسي لیکنه خپره کړه چي په ۱۸ پېړۍ کښي په اروپا کښي د واکمنانؤ په چپه له اغېزناکترینو لیکنؤ څخه یوه وه. د دې لیکنې نوم ؤ، **پارسي لیکونه** یا *Lettres Persanes*

مونتېسکو

source: www.republikanisme.nl/montesquieu.jpg

(c) ketabton.com: The Digital Library

په دې لوستني (کتاب) کښې د دوو پارسيانو، اوسبېک او ريکا د هغو ليکونو لړۍ ده چې هغوي د پاريس د استوګنې او نورې اوروپا ته د مزلونو او سيلونو په مهال ليکلي دي او خپلو کورونو ته يې لېږل رالېږل شوي دي. دواړو پارسيانو د اوروپا د سيل او مزله کيسه په خپلو ټکيو او ډول وړاندې کړې ده.

په ۱۷۵۴ کښې مونټېسکو په پارسي ليکونو باندې څرګندونې وکولې. هغهٔ وويل چې په دوديزو ناولونو کښې ليکونکي يوازې هغه وخت له لارې څخه يوې يا بلې خوا ته د اوښتلو اجازه لري کله چې دغه اوښتل پخپله يوه نوې کيسه پيدا کړي. مګر د « ليکونو» په ډول بڼه کښې ليکونکي د لوبغاړي او پېښې په هکله ډېر اړ نه دي بلکه کولاي شي چې خپل فلسفي، سياسي او چلندي اندونه او انګېرنې په اسانۍ سره پکښې ځاي کي او په يوهٔ ناليدلي ځنځير تولې پېښې وبله وپېيي.

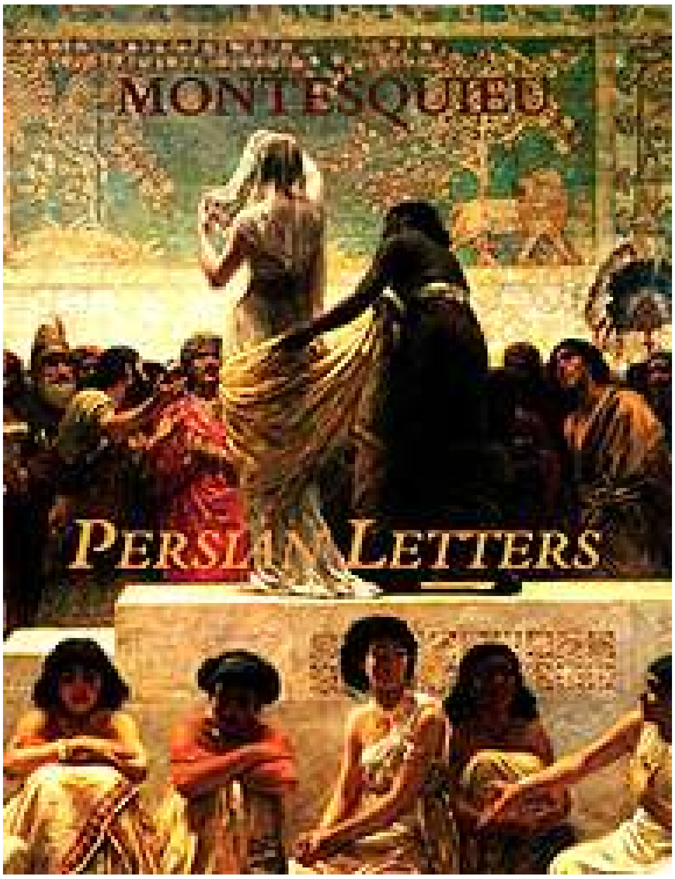

source: i.telegraph.co.uk

پارسي ليکونه د لوستوکو لپاره هسي ليکونه نه ول بلکې يو ستر ناول و.

په ډېري ليکونو کښې د فرانس د پرګنو او ديوانونو په هکله څرګندونې شوې دي. د پارسي سيلانيانو په سترګو ځينه بېخي منل شوي دودونه ډېر ناپېريت لګيږي. که څه هم دوي ناولده دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

مګر د ازاد چورت خاوندان دي. دوي تل هڅه کوي چې ځايي او سيمه ايز دؤدونه له جهاني او جندوني (*natural*) هغؤ څخه بېل کي او تر منځ يې توپير وکوي.

د بېلګي به تؤګه ، په ليک ۳۰ کښي، ريکا خپل ملګري ايبين ته د پاريس د خلکو د هغه غبرګون په هکله ليکي چي هغوي يې د کاليؤ او دؤديزو ختؤ (جامؤ) په باره کښي څرګندوي. هغه ليکي، « کله چي زه دلته راورسېدلم نؤ دوي ما ته داسي کتل ته به وايي لکه زه چي له اسمانه راکوز شوي يم؛ لويانؤ او ځوانانؤ، ښځؤ او کمکيانؤ ټولؤ لېواله ول چي ما ته وګوري. څه به دي سر خوږوم لنډه دا چي بل به هيڅا ته دومره نۀ وي کتل شوي لکه ما ته چي وکتل شول.»

نؤ ځکه خو ما پرېکړه وکوله چي پارسي کالي ښځي پرېږدم او پر ځاي يې اورو‌پايي کالي اغوستل پيل کم. له دې ازموينې وروسته ما ته خپل ريښتوني ارښت څرګند شي چي زه څومره ارزم. چي ګرد بهرني سينګارونه او ډولونه مي ايسته واچول نؤ هله په دې وتوانېدلم چي د خپل ځان کره ارزونه وکوم. له هغۀ ګنډونکي څخه زما ګيله ښځي پرځاي ده چي زه يې د سترګؤ په رپ کښې د اولس له پامه، درناوي او تلوسي څخه بېبرخي کړم؛ ځکه چي په يوه شېبه کښي يې زه په يوۀ داسي تشي کښي واچولم لکه زه چي ښځي هيڅ شتون نۀ لرم.

مونتېسکؤ د واکمنی په ستؤ او تمبؤ باندي په اغېزناکه تؤګه هنکونه او ټوکي کولې. يوه هم په هغؤ کښي کليسا وه.د بېلګي په تؤګه ريکا په خپل ۲۹ ليک کښي ايبين ته داسي ليکل کوي:

> *نبي چارې،*
>
> *پؤپ د ميسهانؤ مشر دی؛ هغۀ يو ډېر لرغونی بوت دی چي اوس يې هسې تش د خوی له مخي بندګي کيږي. يو وخت خو هغۀ خورا ځواکمن ؤ، ان چي باچهانو ورڅخه ترهه کوله، خکه چي به دوی دومره په اسانۍ سره تختنه کوزولای شول لکه په څومره اسانۍ چي اوس زموږ پرتمۍن او له برمه ډک سولتانان چي د ارمينيا او جورجيا واکمنان له تختنه کوزولای شي. مګر اوس له هغه څخه د هيچا وېره نۀ کېږي.... نؤر شيخان چي کله کله سره يو ځای راټؤل وي نؤ د ګرؤهې (عقيده) چارې ترسره کوي. مګر کله چي يې هر يوازي يوازي وي نؤ د دوی تر ټؤلؤ لؤی کار دغه دی چي وګري له مسبهي ګرؤهې څخه بېزاره او بېلا رې کي.*
>
> *ما اورېدلي دي چي په سپېن او پورتګال کښې ځينه داسي درويشان او ملنګان هم شته چي ښځي ټوکې او خوشالي نه کتلای شي او يې زغملای شي. هغوی خلکو سختې سختې سزاګانې ورکوي او په اؤر يې داسي سوزوي ته به وايې چي سرې نۀ ؤ بس ګينګرخل ؤ.*

(c) ketabton.com: The Digital Library

کله چي د کلیسا چارواکي په دغسي لیکنۍ وبوږنېدل او وَ به خشمېدل، نۀ مونتېسکۀ به ورته وویل چي پارسیان خوران خو نابلده دي ببخي زموږ په دۀد او دستور نۀ پوهیږي.

په لیک ۲۴ کښي بیا د فرانس د باچا په هکله لیکي:

ښې چارې،

په نۀرۀ ګایونۀ سبېره، دغه باچا یو لوی جادوګر هم دی. دۀ د وګړیۀ سۀچ هم په خپل ګورت کښې نیولی دی؛ چي څه ډول دی غواړي د دوی سۀچ په هغې خوا اړولای شي. د ببلګې په تۀګه که چیري په خزانې کښې یوازي یو میلیون روپۍ وي ، او دی دوۀ میلیونۀ ته اړتیا ولري ، دی بل څه نۀ کوي بس دومره هغوی ته وایي چي یوه روپۍ د دوۀ روپیۀ برابره ده، او بس دوی هرومرو پرې باور کوي.

او که چیري دی په یوۀ ګران او سخت جنګ اخته وي او روپۍ هم ورسره نۀ وي ، دی بس یو کاغز دوی ته په لاسونۀ کښې ورکوي او ورته وایي چي دا به د روپیۀ کار ورله وکوي، دوی بې هم بې له درنګه او بې پوښتنې مني.

په درناوي
ریکا

(c) ketabton.com: The Digital Library

58
Carle Vanloo
A Sultana at her Tapestry Frame with a Companion, about [illegible]
Oil on canvas, [illegible] cm
The State Hermitage Museum, Saint Petersburg

source: www.jimandellen.org

لوستونکؤ ته چي کوم څیز زیات خوند ورکړي ؤ هغه د د هغه هرم یا سراي د ورلا او اوپرَوالي (erotic and exotic) ګډه کیسه وه چي پارسي سیلانیانؤ تر شا پرېښودي ؤ. د پیل په یوۀ لیک کښې د اوسبېک مشر خواجه سراي په خپل تؤر بخت مانېجن دي او د دۀ یوه مېرمن بیا ځکه ګیله منه ده چي مېړه یې په کؤر کښې نشته او دا یې د وَرلا له تپاکه کړېږي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغې به خپل مېړه ته ليکل:

زما هاغه له خوښۍ ډکې شپې سختې يادې دي چې ته به زما غېږې ته راتلې...
ځومره بدبخته وي هغه ښځه چې په بدن کښې يې باړ او تپاک په غوځنګونو وي
مګر دَ دې يکيوازي مېړه، هغه څوک چې د دې باړ ورماتولای شي، هم په دغه
وخت کښې هلته نه وي؛ دا چې يوازې ځان له پاته وي نو خود به د نيمګړيو ارمانو
په تڼوپان کې کړيږي او وخت به همداسې ابته وړباندې تېريږي.

پارسي ليکونه، له توښه او غباره ډک ناول دی؛ يو داسې ناول چې د وَړلا (*sex*) کړاو او ناارامي له ورايه پکښې بريښي. پارسيا «فلسفيان» په اوروپا کښې په خپل يانۀ او مزلۀ کښې د **لوېديځ** د وَړلا بنديزونه (*sexual taboos*) له خپلؤ هغؤ سره پرتله کوي. مګر له بده مرغۀ ځومره زيات چې پارسيان پؤرېژني (مسافر) له کؤره ليري پاته کيږي هغومره په ختيځ هرم *(Seraglio)* کښې ګډوډي زياتيږي.

مؤنټېسکؤ ته **هرم** د زؤرواکی يوه نخښه بريښي، يوه داسې چاره چې ښخي ناجندونه (*unnatural*) ده. په دې کښې هر کس په چټلی او درغلی اخته وي. خواجه سرايان (نرښځيان) چې له وَړلا څخه بې برخې کړشوي وي هڅه کوي چې د دغه تاوان پؤر د واک ډېرولؤ په بڼه واخلي. په اوسبېک باندې په ټؤلؤ مېرمنؤ کښې روخسانه ګرانه وه. مګر هغې په خپل وروستني ليک کښې هغه ته وليکل،« *ما له خپل زؤرواک م□□ه سره جپا وکوله* ». وروسته هغې خپل ځان په زهرؤ باندې ووژلؤ.

د مؤنټېسکؤ ناول په بازار کښې داسې پلورل کېدلؤ تا به ويل چې خوږه او سوچه ګوړه ده. په يوۀ کال کښې لس ځله خپؤر شؤ. مؤنټېسکؤ په ۱۷۱۷ کښې وادۀ وکولؤ. د هغۀ ټولنيز او کورني ژوند خورا برياليو.

هغۀ به ويل، زه د اوسبېک او ريکا په لاره روان شوم او د اينګلستان په ګډون مې ټؤله اوروپا وکتله. په ۱۷۲۶ کښې هغۀ په پارليمان کښې خپله چوکی وپلؤرله او خپل ځان او وخت يې کاري ليکنؤ ته يوې خوا ته کړؤ. په ۱۷۴۸ کښې کله چې هغۀ د ړندېدلؤ او پيسؤ له ستونزو سره لاس او ګرېوان، نؤ يو داسې لوستني (کتاب)، **د کانون اروا** يا (*The Spirit of Law*) يې خپؤر کړؤ چې د ۱۸ پيړی له اغېزناکترينؤ سياسي لوستيؤ څخه يو ؤ.

ولټاير اينګلستان ته تېښته کوي

فرانکو ماري ارؤ (۱۶۹۴ – ۱۷۷۸) چې وروسته يې د **ولټاير** نوم غوره کړؤ په پاريس کښې زؤکړې ؤ او د جسؤيټانؤ لخوا يې رؤزنه شوې وه. هغه لومړنی ادبي برياوې هغه مهال وګټلې کله چې يې اوېډيپس وېرنه *(The Oedipus tragedy)* په نوي ډول وليکله. ورپسې يې د باتورۍ داستان *La Henriade* وليکلؤ چې پکښې يې د فرانسې د زغم لرونکي باچا، اوم هينري، نکلونه او داستانونه بيا له نوي سره وليکل. په دغه کار ولټاير له لوي پېنځلم، له رانی، او د اورلين له ډېوک څخه نغدې پېرزؤينې وګټلې. مګر ولټاير په هنکي شايرۍ او ټؤکؤ ډکو نزمونؤ کښې هم خورا بدنامه ؤ. په ۱۷۱۷ کښې هغۀ يو کال په باستيل کښې پاته شؤ.

(c) ketabton.com: The Digital Library

یوه ورځ یې له یوهٔ سردار، شاویلایر دي روهان، سره خرې کښېښنودلې او ورته ویې ویل چې هدیرې دي ورسره ووځي.

همدا سوب ؤ چې هغه د هیواد پرېښنؤدلؤ پرېکړه وکوله. په مې ۱۷۲۶ کښې هغهٔ اینګلستان ته ورسېدلؤ چېرته چې هغهٔ پخپله ځان دوه کاله پوریژني(*exiled*) کړؤ.

ولتایر

source:www.ymca-coll.edu

له اینګلستان څخه لیکونه

د مؤنتېسکؤ لیکونؤ خو د فرانسي ټؤلني په دؤدونؤ او دیوانونؤ باندي سپک او نانبغ ګوزاونه کړي ول. د دغه ځاي سردارانؤ چې به کله هغه لوستل نؤ یو ډول ټؤکي به یې ګڼلې چې یوازي دوي ورباندي پوهیږي؛ ځکه مؤنتېسکؤ خو پخپله هم له دوي څخه ؤ. ولتایر بیا یو ارجل وګړي ؤ او د یوهٔ یونګر او مزَلي په تؤګه چې یې څه هم په پؤرژنی کښې لیدلي او کتلي ول هغهٔ یو ولیکل. د هغهٔ **د انګرېز میلت په هکله لیکونه** یا *Letters concerning the English*

(c) ketabton.com: The Digital Library

Nation ، لومړي په کال ۱۷۳۳ کښې په اینګلستان کښې خپارهٔ شول او په ورپسي کال کښې د فرانس کښې د فلسفي لیکونه یا *Letters Philosophiques* په نامهٔ خپاره شول.

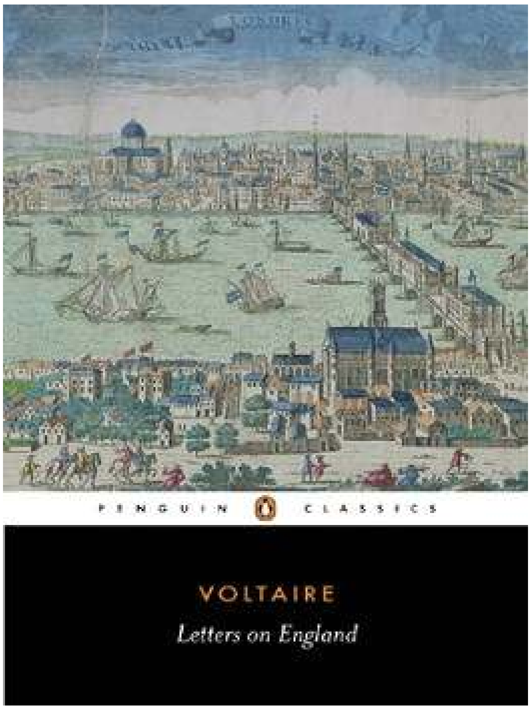

source:www.epubbooks.com

هغهٔ به ویل، ما انګرېزي سانچه د فرانس پر ناکامیو او تېرېؤ باندي د برید کولؤ لپاره وکاروله. زه ځانګړې تؤګه په اینګلستان کښې د ګرؤهې زغم او سهني، ازاد سیاست او سوداګرۍ او د پؤهنې ځواک او سبک په ما باندي نابېره اغېزې وکولې.

د ولټایر **لیکونه** « د زړې واکمنۍ په چپه » غورزول شوي لومړني بم ګڼل کېږي. په فرانس کښې بیا بیا په غلا چاپ شول. د ولټایر د نیولؤ وایه (*order*) راغله. سرکار یې ټولې چاپ شوې شمارې وسوزولې او په بیا خپرولؤ، چاپولؤ او پلؤرلؤ یې چورلټ بندیز ولګولؤ.

ولټایر د اینګلستان د دین په هلکه

د اینګلستان په هلکه د خپل لوستني (کتاب) په پیل کښې هغهٔ څلؤر لیکونه د **کوېکرانؤ** د ګرؤهې په باره کښې لیکلي دي. د هغوي ساده او له زغمه ډک خویونه، او د د هغوي لخوا په رېښتوني تؤګه د اروا او کاري ارزښتونؤ یوځاي کول د ولټایر لپاره خورا په زړهٔ پوري ول. که څه هم دهٔ به په هغوي پوري هم کله کله نرۍ نرۍ ټؤکې کولې، مګر په دهٔ باندي دغه ګاي ډېره ژوره اغېزه کړې وه چي د **کوېکرانؤ** په ګرؤهه کښې پادري هیڅ برلاسي نهٔ لري؟

دهٔ له **کوېکرانؤ** څخه وپوښتل، تاسي د لمانځه لپاره ملا نهٔ لرئ؟

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغوی یې پوښتنه داسې ورغبرګه کړه:

نه، زموږ ګرانه دوسته، موږ ټول پخپله دا کار د ډېر په ښه توګه کولای شو. خدای دې نه کوي چې موږ به دومره زړه ورکېږو چې بس یوازې یوه ځانګړې کس ته ووایو چې په دودینې (یکشنبې) د سپېڅلې اروا هرکلی وکوي او نور ټول ګروهندوی (Faithful) له دغه برکته بې برخې کو.

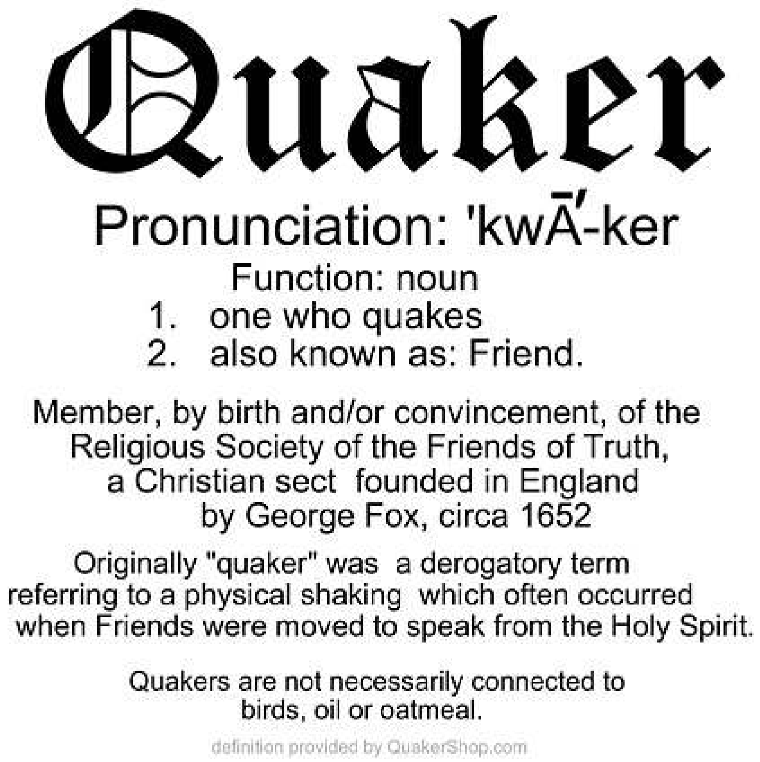

ولټایر انګلیکن، پریسبایټېرین او نورو ټولو دیني ډلو او ټپلو په باره کښې یو یو لیک ولیکلو. ولټایر ټول ژوند د کاتولیکې کلیسا د نَزغم او نَسهنې له تګلارې سره سخت چپ و. مګر د دې مانا دا نه وه چې هغه له دینه ببخي بې پروا و. بلکې اپوته ټول ژوند هغه مخکې و او د دین سوري ورپسې روان و.

یو ځای خو یې لا دا هم لیکلي دي: *«که چیرې خدای شته هم نه وای، هغه پېنځول شوی و.»*

(c) ketabton.com: The Digital Library

خپلواک سوچ او سوداګري

ولټاير چي کله په اينګلستان کښې استوګن ؤ بيا به هم کله کله د خپلې سوداګرئ د خسمانې لپاره فرانس ته په زغرده ورښکاره شؤ. ولټاير يو چالاک سوداګرؤ او په اټکل کولؤ کښې هم خورا تکړه ؤ. هغۀ په سوداګري کښې ښې پيسې ګټلې. د دغې ګټې په مټ خو هغۀ د ازاد اند او چورت ساتلؤ جوګه ؤ او هم يې ژوند له خوښيؤ او ښاديؤ ډک ؤ. هغۀ به ويل:

« همدې سوداګرۍ خو انګرېز ښارنديان Citizens وډان کړي دي او هم يې له هغوی سره مرسته کړې ده چي خپل ځانونه خپلواک وساتي، او همدغې خپلواکۍ بيا په خپل وار سوداګرۍ ته وده ورکړې ده،او په دې توګه د دغه کام سترواکی جوړ شوی دی. »

تاسي ورشئ د لندن د وتې بازار London Stock Exchange وګورئ، چي تر ډېرو درباروټو يې هم برَم او پرتم زيات دی، هلته به تاسي د ډېرو ميلتونؤ استازي ووينئ چي د اينسانانؤ د ښېګړې لپاره به وېله راټول شوي وي؛ هلته يو يهودي، مهمدي او مسيهي داسي راکړه ورکړه وېله کوي لکه ټولؤ دين چي يو وي؛ دوی يوازې وَ هغؤ کسانؤ ته بېګرؤهې کاپران وايي څوک چي ډېواليان شي...

د پارليمان په باره کښې

ولټاير وليکل: *« د مځکې پر مخ انګرېز يوازينی ميلت دی چي له خپل باچا سره يې ډغره وَوهله او په دې کښې برېالی شؤ چي د هغۀ واکونه او ځواکونه را کم کي. له ډېرو هڅؤ او کړاوونؤ هغوی د سرکار او واکمنۍ يوه داسي ښه او کارنده اډانه ورغوله چي واکمن يې د ښؤ کړنؤ د ترسره کولؤ لپاره خؤ هر ډوَل واکونه لري مګر د بدؤ لپاره يې بيا لاس او پښې ټېنګې ورتړلې دي. په دغې اډانې کښې ټؤل سرداران ډېر درانه او د برَم او پرتم خاوندان دي مګر نۀ خؤ بېځايه غټې او لويي کولاي شي او نۀ مينځې او مرېيان لري. او اولس او پرګنې بيا بې له کومې پرېشانۍ د سرکار او واکمنۍ په چارؤ کښې پوره پوره برخه اخلي.»*

(c) ketabton.com: The Digital Library

AN EARLY ENGLISH PARLIAMENT

source: www.heritage-history.com

که څه هم ولټایر کله کله د اینګلستان د پارلیمان په اولسي جرګې کښې د سیاستوالو په کړو وړو پوړي نرۍ نرۍ ټوکې هم کوي په تېره هغهٔ مهال کله دوي له یوهٔ بله سره په مرنۀ او شخړو سر شي. مګر ولټایر چې کوم ځیز تر به هر یوهٔ زیات ستایي هغه د اینګلستان سیاسي اداڼه ده چې کمې دستوري باچهی *(Limited constitutional monarchy)* باندې ولاړه ده.

ولټایر به ویل: له **ستر لاسونده** *(Magna Carta)* راهیسي اینګلستان په پرلپسي توګه د باچا او کلیسا له زوروا کی څخه په خپلواکي ګټلو کښې بریالي شوي دي.

اینګلستان ورو ورو د کانون له برابرۍ اود ټیکس یوې داسي اداڼې سره روږدي شو چې هیڅوک ترې ازاد نهٔ وٴ بلکې پر هرچا باندې یوشان لګېدلو. (په فرانس کښې څو لسیزې وروسته هم پر سردارانو او ملایانو باندې د ټېکس لګونه یوه غټه مرنه وه. همدغې مرنې هغه بڅري تازه کړل چې غرغندې یې نرۍ د فرانس د اوښتنې *(Revolution)* په بڼه کښې ولیدلې.

(c) ketabton.com: The Digital Library

د ليتوالۍ سرخېلان

د ليتوالان سرخېلان درې انګريزي مړونه ول: بېکن، لاک او نيوټن. ولټاير خپله تر ټولو ستره ليکنه « ليکونه»، او الېمبرټ او دېدېروۀ خپل « پوٗهنتوٗل» (*Encyclopedie*) هم وَ دغوٗ درېيو بناغليوٗ ته ډالۍ کړې وه.

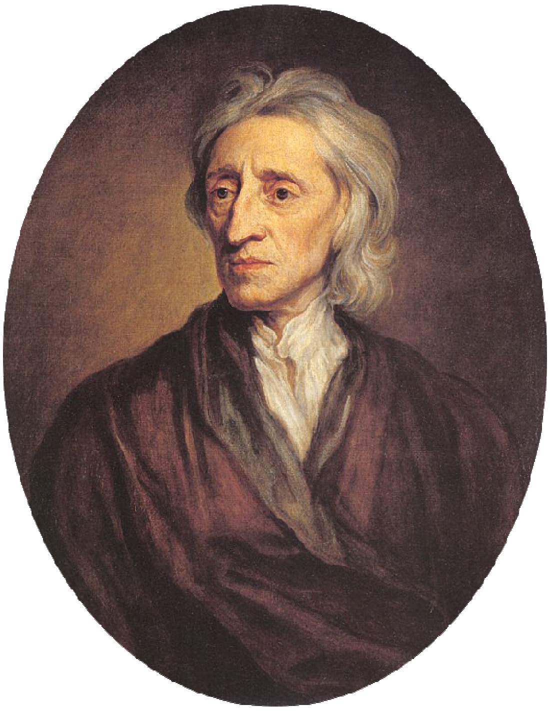

جان لاک

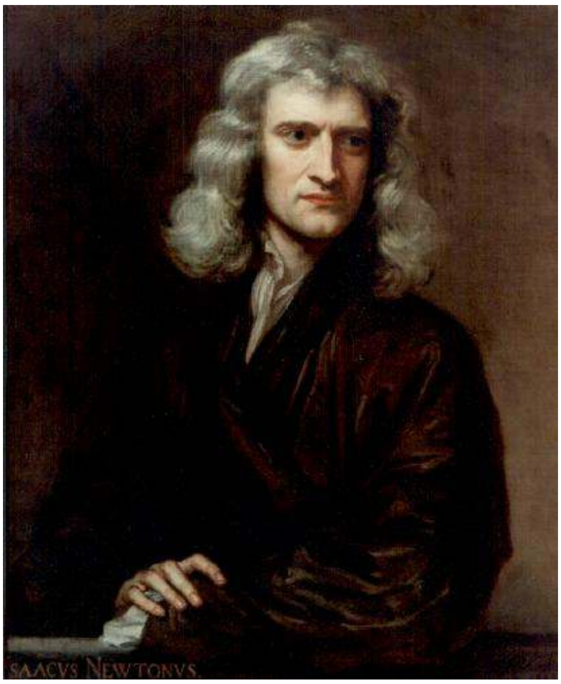

ايساک نيوټن

(c) ketabton.com: The Digital Library

فرانسیس بېکن

په کال ۱۷۸۹ کښې تامس جیفرسن (۱۷۴۳ - ۱۸۲۶) د خپل لوستون (لایبرېري) لپاره د دغو درېیو انګرېزي نباغلیو یو ګډ انځور راوغوښتلو. هغهٔ به د دوي په باره کښې ویل: دوي د جندي او خویي پوهنو (physical and moral sciences) بنستهونه اچولي دي ... دوي درېواړه سترترین اینسانان ول چي تراوسه یې ساري نهٔ دي پیدا شوي.

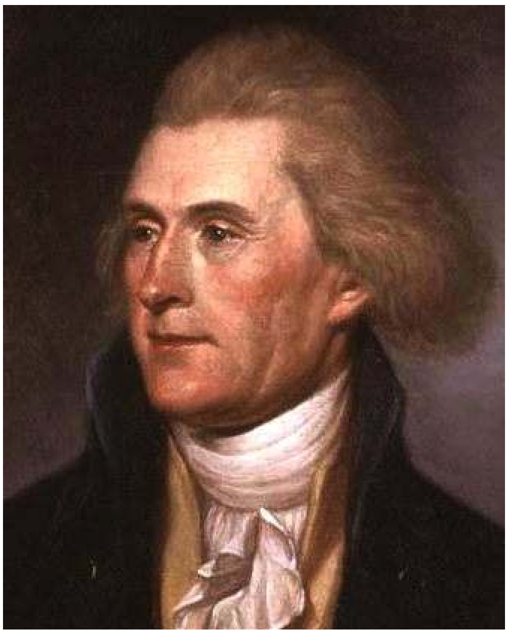

تامس جفرسن

(c) ketabton.com: The Digital Library

او ښاغلي فرېډريک میلښوير فؤن ګريم به ويل، مؤنتيسکؤ او ولټاير خو دواړه دغؤ سترؤ انګرېزي فلسفيانؤ شاګردان ول او د هغؤي په پلۀ يې پلونه کښېښودل. که دغه انګرېزان نۀ واي نو په فرانس کښې به فلسفه او ريښتينې (*Reason*) لا اوس هم بېخي کچه وه.

فرېډريک میلښوير فؤن ګريم

د تجربوي فلسفې پلار

تر لاک پخوا فرانسيس بېکن (۱۵۶۱ – ۱۶۲۶) په تجربوي ډګر کښې خورا زيات کړي ؤ. ټول هغۀ د «د تجربوي فلسفې د پلار » په نامۀ پېژني.

هغه به ويل:

«زه په پؤهنې کښې د يوې سترې سمونې لټؤري کوم. زه د واکمنؤ لخوا راکړ شوې پټې او رندې ګرؤهې په کلکه ردوم او په ځاي يې يوه داسې نړۍ خپلوم چې په هؤش او تجربې ولاړه ده»

بېکن به ويل چې پؤهنه د ونې د څانګؤ غوندې وبله وېشلې ده. د دغې «پؤهونې» غټې غټې څانګې د دماغ له دغؤ درېو ځواکونؤ راټوکېږي: **يادې، انځؤرنه** او **ريښتيې**.

يادې: د پخوانۍ پؤهې سرچينه
انځؤرنه: د بدلې (*poetry*) سرچينه
ريښتينې: د فلسفې سرچينه

(c) ketabton.com: The Digital Library

پوهنونه

جان لاک او سیاست

د لاک اغېزې یوازې تر فلسفې پورې لنډې نهٔ وې. د هغهٔ سیاسي لیکنو هم په دیدېرو، جفرسن او د لیتوالي نوٙرو سمونوالان باندي اغېزه کړې وه. لاک په هالنډ کښې پورېږني (*exiled*) ؤ. دي له هغهٔ ځایه له خپلو دوو لیکنو« د واک ترونونه » او د «اینساني پوهې په باره کښې یوه لیکنه» سره یو ځاي اینګلستان ته راستون شو. دغه دواړه لیکنې یې په ۱۹۶۰ کښې خپرې کړې.

په دغو لیکنو کښې هغه په دې یوهٔ ګاي باندي ډېر زیات زوٙر اچولو او ویل به یې، *« د اولس خوښي د سرکار د واکمنۍ یوازیني بنسټ دي.»* **په بله وینا هغه د** پښتو متل، چي په زوٙر کلي نهٔ کیږي.

د سرکار د کارونو په باره کښې به یې ویل، *«سرکار بله هیڅ دنده نهٔ لري پرته له هغو دربیو لومړنیو دندو څخه د کومو د پوره کولو لپاره چي سرکار رغول شوي دي. او هغه درې دندې دي: د ځان، خپلواکۍ او مال ساتنه.*

لاک اولس ته وروښودله چي که چېرې یو باچا یا واکمن د اولس له خوښې پرته یوه خپلسرې واکمني کوي «نو بیا اولس هم ازاد دي چي د ځان غم پخپله وخوري» د یوهٔ زوٙرواک له زوٙراکۍ سره ډغره وهلو لپاره یاغیتوب بېخي روا دي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

ایساک نیوټن

د سر ایساک نیوټن (۱۶۴۲ – ۱۷۲۷) ساینسي بریاوې ډېرې ستري وې. نیوټن له ګاټفرېډ ویلهېلم (۱۶۴۶ – ۱۷۱۶) سره په ګډه په **ګڼترۍ** *(Maths)* کښې د **شمېرَندې** یا (*Calculus*) په نامه یوه نوې مګر ډېره ګټوره لاره ورغوله . د نیوټن شاهکار لوَستني، چې (**د جندوني فلسفې شمېرندویه ستنې**) یې نوم ؤ، د خوزښتپوهنې په نوې تؤګه شننه او پېژندنه ترسره کړه. نیوټن په دغه لوستني کښې د مځکؤ او نؤرؤ سپوږمیو د خوزښتونؤ او چورلېدلؤ په باره کښې د کېپلر او ګالیلیؤ کارونه خورا په ښه تؤګه وَبله یو ځاي او جوړ راجوړ کړل.

نیوټن به ویل: ما د جهان د اوږدون او د سپوږمیو د خوزښت په باره کښې یوه داسي ستره شننه او ځرګندونه د نړۍ مخې ته کښېښوؤدله چې په ګڼترۍ باندي ولاړه ده. ما د راکښنې *(Gravitation)* په باره کښې د یوه جهاني کانون وړاندیز کړي دي چې دا مې هم ویلي دي چې د هسک تشیال ناپایه (*infinite*) دي.

په کال ۱۷۰۴ کښې نیوټن په خپل دؤیم لوستَني (**لېمهٔ**) یا (*Optics*) کښې د رڼا د جندون او ځرنګروالي په باره کښې خپلې پرېکړې ډاګیزې کړې. د دغه لوستني په پاي کښې هغه یو ځؤ اټکلونه او ورسره یو ځؤ داسي پوښتني هم ولیکلې چې بیا په درسته ۱۸ پېړۍ کښې د ساینسپوهانؤ لخوا پرې لټون او ګروېږنه روانه وه.

کله چې نیوټن خپلې لېکنې خپرې کړې نؤ د ډېرؤ ناساینسي لیکوالانؤ لپاره ښخي په زړه پؤرې وې. په هغؤ کښې یو پخپله ولټایر هم ؤ. دغؤ لیکوالانؤ به نؤ اوس داسي انګېرله چې دا جهان ښخي مېخانیکي دي ان چې پخپله نیوټن هم دومره چورت نهٔ ؤ وهلي. دوي به ویل چې د نیوټن د وینا له مخې دغه جهان یوه داسي اډانه لري چې پخپله ځان اوډي هم او سموي او برابروي یې هم.

د نیوټن د ګټترې د فارمولؤ، د خوزښت کانون او نؤرؤ ځرګندونؤ ښکلا دغه وه چې جهان یې په دومره ساده او اسانه تؤګه موږ ته راوپېژندلؤ چې پخپله نیوټن به دا چورت نهٔ ؤ وهلي.

ریښتیا خو دا ده چې پخپله **راکښنته** یو له رازه ډک ځواک ؤ.

نیوټن، که د پؤهنې یوه سامچه (*Model*)

نیوټن چې په جندپوهنې (*physics*) کومې برياوې تراؤسه موندلې وې لیکوالانؤ غوښتل چې بېلګې یې د پؤهنې نؤرؤ څانګؤ ته هم پراخې کي. مانا دا چې نیوټن د ریښتوني ساینس لپاره د یوې سامچې، نخچې یا بېلګې په تؤګه غوره کړل شؤ. د بېلګې په تؤګه ولټایر هیله څرګنده کړه چې یوه ورځ به راشي چې د جندپؤهنې لارې او تؤګې به په تاریخ پېژندنه او لیکنه کښې هم وکارول شي. موږ غواړو چې اینسان په پوره او بشپړه تؤګه وپېژنو، کټمټ په هغه ډول کوم چې په جندونپؤهنې کښې ترسره کیږي.

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفیان

مؤنتېسکؤ، ولټاير، ديدېرؤ، روسؤ، بوفؤن، کانديلاک، تورګؤت، کؤنډؤرسېټ، مؤرلېټ، دي هؤلباخ، هېلوېټيس، ګريم او راينال.

مؤنتېسکؤ او ولټاير چي کومه لاره پرانيستله نؤر ټؤل ليکوالان او رؤښندويان په هغې روان شول او په په ځانونؤ کښې يې يو داسي نوي ډاډ او باور وموندلؤ چي په پاي کښې جګړه ترې وزېږېدله. د پاريس په سماورونؤ، دېرؤ، هوجرؤ او هټيؤ کښې يو نوي کول را په ټوکېدلؤ ؤ. دغه کول ته يې ويل: فلسفيان.

دوي په د اند او چورت فلسفيان روښندويان او ليکوالان خو ول، مګرفلسفه يې پېشه او دنده نهٔ وه، او نهٔ هم دوي د پؤهنتونونؤ سترستر ليکوالان ول. بس دا د هغهٔ مهال د پاريس انځورنؤ، مرنيؤ کشالؤ، ريښتينيؤ او ورسؤ چاپېرچل ؤ چي د ليتوالي دا سرخېلان يې وزېږول. په دغؤ ځايونؤ کښې به د ليتوالي د جنګره ځانګؤ غړي وَبله راغونډېدل. هغوي به دلته اندونه څرګندول او چورتونه به يې وهل، ليکني به يې کولي او هم به يې په خپل منځ مرنې او کشالې وَبله کولې او هم به يې له نړۍ سره ريښتينې او ورسې کولې.

فلسفيانو د نوي جوش، ريښتينې، زغم او پرمختګ ملايان، سرتېري او خورونکي ول. ولټاير به هغوي ته په چيغؤ چيغؤ ويل چي وَبله يو شئ او يوه د ريښتينې ګوند جوړ کئ.

مګر د دغه غورځنګ په اؤډلؤ کښې لوي لاس د دېنيس دېدېرؤ (۱۷۱۳ – ۸۴) ؤ چي ګڼ شمېر جؤشنده (*Radical*) انديالان يې وَبله يو کړل او د هغهٔ وخت د ليتوالی تر ټؤلؤ ستر کار د پؤهنګرده (*Encyclopedie*) په ليکلؤ کښې يې بوخت وساتل.

(c) ketabton.com: The Digital Library

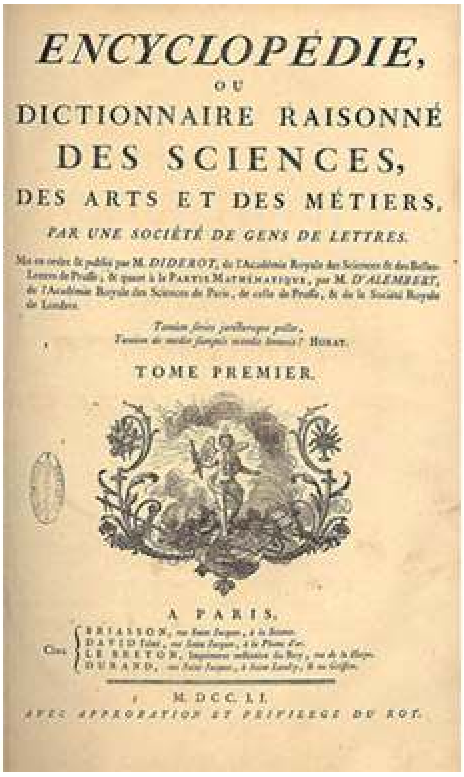

ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES.

TOME PREMIER.

A PARIS,

M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

دېنس دیدېرو

د فلسفیانو دوښمنان خورا خواشیني او خشمېدلي ول. هغوي به لومړي پوښتنې کولې چې دا فلسفه یې بیا څه بلا ده؟ او بیا به یې په ځواب کښې ویل: دا په ټولنې کښې یوه داسې بلا راپیدا شوې ده چې نه کوم دوَد مني او نه دستور، نه د ټولني سیاست ته غاړه ږدي او نه یې دین ته. دا د داسي کسانو یوه ډله ده چې هر ډول ناپیلتي ته یې زړه وشي نو سرپه پرې نه کوي.

مګر پخپله پوهنګرده بیا د یوه فلسفي پیژندنه په دې ډول کوله:

فلسفي خو هغه کس دی چې کرکه، دوَد، سرکوزي، بَرم، یا په بله وینا هر هغه څه چې د ډېرو ماغزه یې غلامان کړي دي، تر پښو لاندې کوي. هغه لومړي په داګه د خپل ځان په باره کښې چورت وهي، بیا ورځي د سپینو او سیده لارو لټون کوي، او پرته له خپلې تجربې او رښتیني هیڅ هم په پټو سترګو نه مني.

د لیتوال غورځنګ مېرمنې

فلسفیان یوه ورو‌رولي جوړه کړې وه. هغوي بېل بېل کسان ول مګر په یوه ګېډۍ کښې وبله یوځاي شوي ول. په برتانیې کښې مېرمنې له سماوارونو او دېرو څخه څه نا څه لرې ساتل شوې وې. (که څه هم کنجرۍ به کله هم دومره ډېرې لرې هم نه وې) په فرانس کښې بیا د

(c) ketabton.com: The Digital Library

فلسفیانو لویې لویې ناستې او غونډې به په سالونونو کښې ترسره کېدلې. په دغو سالونونو کښې به د دواړو جنسونو ترمنځ په ازاده توګه د اندیالی او پوهنې اترې او ورسې کېدلې. زیاتره به د ناستې مشري هم یوې مخَورې مېرمنې کوله.

که څه هم په فرانس کښې اندیالي یوازې او یوازې د نارینو کار نهٔ ؤ مګر بیا هم د نجونو په پرتله زیاتره به هلکانو دې ډګر ته رادانګل. پخپله دایډېرو د ښځمنو خورا درناوي کولو او ویل به یې چې هغوي ښې اورېدونکې دي ځکه چې ډېر ښه غوږ ږدي. هغه به ویل، د ښځمنو د ګډون له کبله ډېرې وچ او ځیږه ګایونه هم خورا نرم او خوندور شي. موږ ورو ورو له هغوي څخه د ورسې او اترو چل او ډول زده کوو. پسته بیا دغه کړهٔ وړهٔ زموږ په لیک کښې هم راڅرګند شي او وځلیږي.

د مادام جیوفرین سالون

سالونونه به د **بارون دي هولباخ** او **هېلویټیس** غوندې فلسفیانو په کورونو کښې هم لګېدل. نوُرتېوُل سالونونه د مېرمنو ول. په دوي کښې میمه دو دیفاند، میمه جیوفین، مېله دي لا ایسپیاس او میمه نېکر ډېرې نامتو وې. یو سالون چلول خورا هوښیاري او چل غوښتلو چې اندیالان او لیکوالان پکښې خوښ او ماندوره واي او هم یې پوره پوره درناوي شوي واي. د پوهنګرده یا *Encyclopedie* د لیکوالانو ټوُلي به هم په لومړي سر کښې په همدغو سالونونو کښې پله راغونډېدلو او په همدغو ځایونو کښې یې په کار یې پیل وکولو.

د دغو مېرمنو کار یوازي سالونونه چلول نهٔ ؤ. بلکې په هغوي کښې ځینه ځینه ډېرې تکړه اندیالانې او لیکوالانې وې.

(c) ketabton.com: The Digital Library

میمه دي ایپیني (۱۷۲۶ – ۸۳) یوه ټیټکۍ، کمزورې مېرمنه وه مګر سترګوؤ به یې هر وخت ځل وهلۇ. هغې تر ډېرو کلونۇ ولټایر او دیدېرو په خپلي میني کښې وساتل. بیا هغه په فرېډریک مېلکویر فون ګریم (۱۷۲۳ – ۱۸۰۷) باندې مینه شوه. هغې ته روسو هم ډېر خوند ورکولو که څه هم د هغۀ د ژر خشمېدلو د خوي هم ښه ورته پته وه.

میمې دي ایپیني به د ګریم د په مهالنۍ **د لیکوالۍ ټپال** یا (*Correspondence Litteraire*) په کار کښې ښه غوښنه ونډه اخیستله؛ لیکني به یې ورته کولې، په تیاتر او لوستنیو، به یې بیاکتني کولې، او هم به یې په چوؤچ *(Economy)*، سیاست او فلسفي په هکله کښل او ورسره ورسره به یې کله کله سندرې او بدلې هم لیکلې. کله چې به ګریم کومې خوا ته په یانه او مزله ولاړو نۀ د مهالنۍ چارې به هغې او دیدېرو ترسره کولې.

مارکوسي اېمیله دو چاټېله (۱۷۰۶ – ۴۹) تر ډېرو کلونو د ولټایر اندیواله او اینجل وه. دوی په کال ۱۷۳۳ کښې وَېله ملګرتیا شوه کله چې ولټایر ۳۹ کلن ؤ او هغه ۲۷ کلنه وه. دا تر اتۀ کالو واده شوې مېرمنه وه او درې کمکیان یې لرل. پسته له هغې څخه یوه داسي پوهیالۍ ښځه جوړه شوه چې په هرڅه پوره وه. هغې الجبر ولوستلو. هغې نه یوازې نیوټن فرانسوي ته وژباړلو او له ولټایر سره یې کار کولو، بلکې ځان له یې د ساینس په هکله ډېرې په زړه پوري لیکنې هم وکولې.

په ۴۳ کلنۍ کښې هغې نوي مین، ۲۷ کلن مارکوس دي ساینت لامبرټ ومونډلو او ورڅخه بلاربه هم شوه. که څه هم ولټایر د هغې خورا ډېره وزله کوله مګر له زېږون وروسته ډېره ژر هغه مړه شوه. ولټایر د هغې په مړیني ډېر غمجن ؤ. هغه به ویل « ما د ۲۵ کالو ملګرې وبایلله. هغه یوه تکړه سړي ؤ مګر یو خلېت یې لرلو چې هغه ښځه وه .»

لوستونکي او بندیزونه

فلسفیانو به لیکل د چا لپاره کول؟ په لومړي ګام کښې هغوي د خپلو ملګرو فلسفیانو لپاره لیکل چي په یوه جهاني جال کښې وَېله پېیلي او تړلي ول. مګر له دې سره سره په اولس کښې هم د هغوي لوستونکي په چټکۍ زیاتېدل. که څه هم په اینګلستان او هالنډ کښې بندیزونه نه ول مګر په نۀره اوروپا کښې هغه د یوې وېرونکې درستي په تۀګه د اندیالانو په چپه کارول کېدل. هرې چاپوني او خپروني به د سرکار لخوا اجازې ته اړتیا لرله. په فرانس کښې کوټوالان ډېر ژر په دې پوه شول چې د لوستنیو (کتابونو) سوزول ګټه نۀ کوي بلکې لا یې نامتو کي او بیا یې په پلۀر کښې هم زیاتوالي راشي. نو د سوزولو پرځای به ښه دا وي چي پلورونکي او چاپوونکي بندیان شي او لوستني یې ولکه شي. په دې تۀګه به د هرچا خولې بندې شي.

ساینس او رغا

په رغا *(Industry)* او تیخنیکپوهنه کښې نوي کارونه د سکاټلنډ له لیتوالي سره تړلي ول. سکاټلنډي جېمزواټ (۹۱۷۳۶ – ۱۸۱۹) یو تَوش اینجن *(Steam Engine)* جوړ کړو چې ډېر چټک او کارندۀ ؤ. د هغۀ ځواک مېچلو لپاره یې د اس زۀر یا (*Horsepower*) یاوي *(Unit)* هم دۀد کړو. د مشین پېر هغه مهال پیل شو کله چې د برتاینې په ډاربیشایر کښې د تَوش د ځواک

(c) ketabton.com: The Digital Library

او د اوسپنې د بټيو تر منځ نيژدېوالي رامنځ ته شو. په دې سره برتاينه د رغاوښتنې *(Industrial Revolution)* منځي *(Centre)* شو. جېمزواټ به ويل، « زموږ هيواد د نړۍ کارهټ *(Workshop)* دي »

جېمز واټ

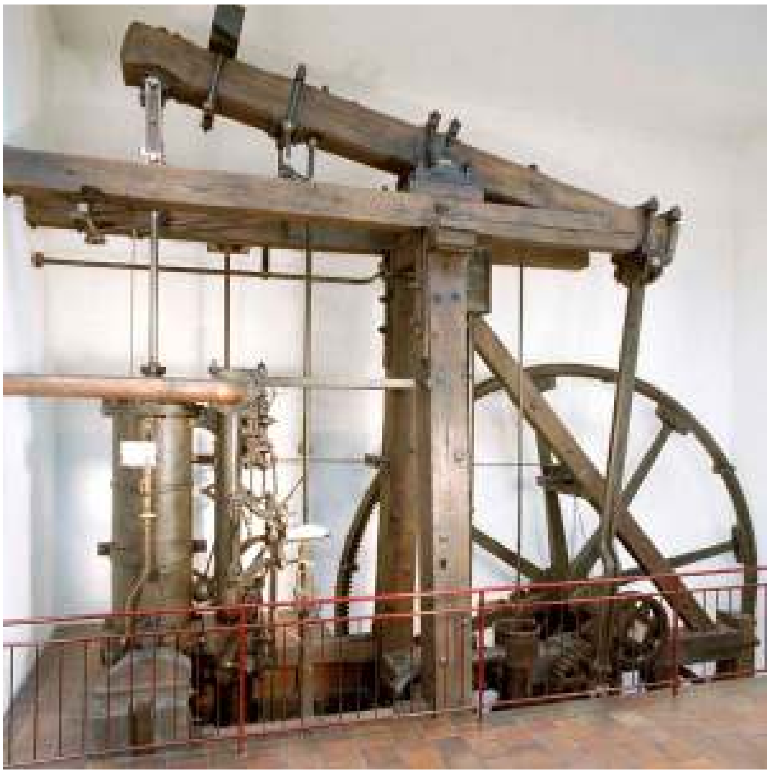

د جېمز واټ توبش اينجن

(c) ketabton.com: The Digital Library

پوهنګرده (*Encyclopedie*)

د لیتوالي تر ټولو زیاته له کریشمي ډکه زېږنده او اغېزناک یادګار پوهنګرده (*Encyclopedie*) ؤ. په لومړي سر کښې دا د ایفرایم چېمبرس د سایکلوپیدیا، چې په ۱۷۲۷ کښې په اېډنبرا کښې خپره شوې وه، د ژباړې او بیاکتنې په توګه پیل شوه. دېنیس دېدېرو او **ژان لي روند دي الېمبرت** دې کار ته ملا وتړله.

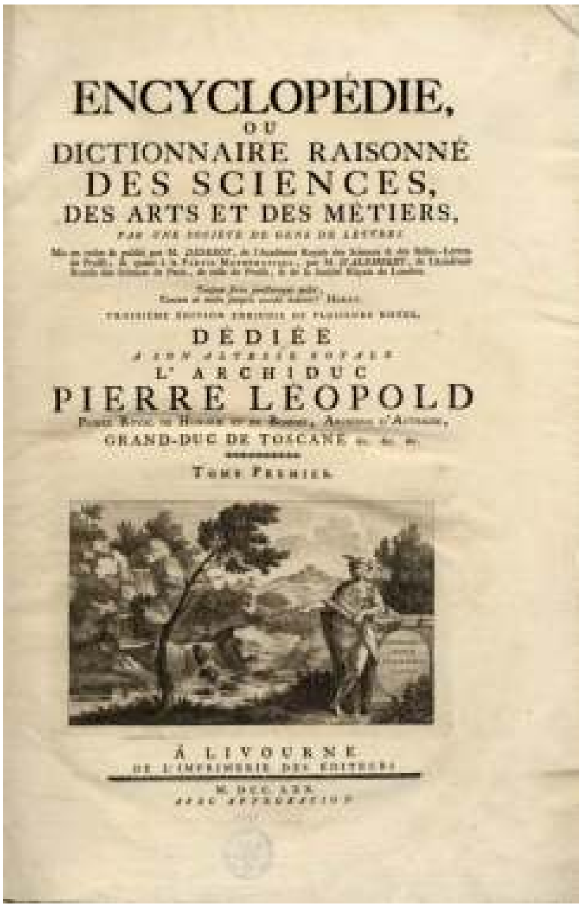
ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
DÉDIÉE
L' ARCHIDUC
PIERRE LÉOPOLD
GRAND-DUC DE TOSCANE
TOME PREMIER.
À LIVOURNE
M. DCC. LXX.

پوهنګرده

د پوهنګردې لومړي ټوک (ټولنګرده، یا د پوهنې، هونرونو او کارونو د شننې کاموس) په کال ۱۷۵۱ کښې راوَوتلؤ. په پورې کېدلؤ یې ۲۰ کاله تېر شول. کله چې بشپړ شؤ نؤ ۷۲،۰۰۰ بېلابېلې لیکنې او ۲،۵۰۰ انځورونه پکښې ول.

دي المبرت یو شمېرپوه ؤ نؤ ځکه به یې همېش ډېر درناوي کېدلؤ مګر په ټولنګرده باندې زیات کار د دیدېرؤ لخوا ترسره کېدلؤ. دیدېرؤ په د لیکوالانؤ په راپیدا کولؤ کښې خورا بریالي ؤ. په دغؤ لیکوالانؤ کښې د مؤنټېسکؤ، ولټایر، چارلس دکلوس، روسؤ، سامویل فورمي، دي

(c) ketabton.com: The Digital Library

هولباخ، مورلې، اندرې تيوفيل دي بورديو، جاکس دي واکانسمن غوندي فلسفيان هم ول. وروسته له هغه سره چوالير دي جازکورت (۱۷۰۴ – ۹۹) مرسته پيل کړه چې پخپله تازه د ليتوالې غورځنګ ته راغلي ؤ او يو نۀ ستومانه کېدونکي مېړني ؤ. هغه د ديدېرؤ غوندي پخپله هم په سلګونؤ ليکنې وکولې او ورسره ورسره به يې د هغې ډلې د کار څارنه هم کوله چې د ليکنؤ په اوډون او سرېښتې کښې بوخته وه.

ژان لې روند دي الېمبرت

پؤهنوَنه *(Knowledge Tree)*

دي المبرت چې د پؤهنګردې لپاره کومه لومړنی کښنه وکوله په هغې کښې يې وليکل چې زه به لوستونکؤ ته د پؤهنې د بېلابېلؤ څانګؤ په هکله يوه کتنه وړاندې کم او دا به هم ورته جوته کم چې دغه څانګې څنګه د يوې ونې غوندې په تنه او ولېؤ کښې ببرته وبله يو کيږي. دۀ د دغۀ کار لپاره هغه انځور وکارولؤ چې پخوا يې بېکن کرښنه *(Diagram)* کړې وه او بيا وروسته چامبر په پخپلې سايکلؤپيډيا کښې اچولې ؤ. المبرت به ويل: د بېکن غوندې زه هم دا باور لرم چې د پؤهنې بېلابېلې څانګې نبغ په نېغه د دماغ له وړتياؤ او ځواکونؤ سره تړلې او اخښلې دي.

مګر سره له دې بيا هم کله کله داسې کېدلاي شي چې زموږ هؤش او سَدبَد د رېښتينی موندنې لپاره لاره پيدا نه کړاي شي او ناسمه لاره برابر شي. په پؤهنونې کښې د کليسا دوديزؤ اندونؤ ته په درنه سترګه نۀ کتل کېدل او د پؤهنې په کتار کښې ډېر کښته ځاي ورکړ شوي ؤ.

(c) ketabton.com: The Digital Library

د تاریخ «سترترین مېړني » څوک دي؟

المبرت په خپلي لومړنۍ کښنه کښي دا هم ولیکل چي د تاریخ « سترترین مېړني » باچهان او سوبه وال نهٔ دي بلکي پوهان او فلسفیان دي. المبرت وایي چي دغه مېړني د بېکن، ډېکارټ، نیوټن، لاک، ګالیلیو، هاروي، هوینز، پاسکل، فونټنېلې، کونډیلاک، مونټېسکو او روسو غوند کسان دي. دوي وشړل شول او ورټل شول، مګر بیا یې هم د راتلونکي کول لپاره په یوازي سر جګړه وکوله. دوي د خپل همځولي کول لخوا سپک شول مګر نوي کول یې پرځاي او پوره پوره درناوي وکولو.

د اوستکارۍ، کاریګرۍ او پونګۍ ستاینه او لوینه

په پوهنګرده کښې د کاریګرۍ، اوستکارۍ، میستریتوب، ترکاڼۍ، اوبدني، خټګرۍ او ورسره ورسره د پونګۍ او بنجاریتوب خورا ډېره ستاینه او لوینه وشوه. په پوهنګرده کښې د دغه کار لپاره ځان ته ګوښې یوه پراخه او اوږده برخه ټاکل شوې وه چي سرلیک یې **توکي** *(Material)* و. پوهنګردې له ساینسونو او هونرونو سره سره اوستکارۍ، کاریګرۍ، پېښو، دندو او کارَندتوب ته هم پوره پوره پاملرنه وکوله.

دیدبرو، چي پخپله هم د یوهٔ پښ زوي و، دغه کار ته ډېره پاملرنه کوله. هغهٔ په ټول فرانس کښې ګرِدوړد او کوز پاس وګرځېدلو او له کاریګرانو، پېښانو، ترکاڼانو او نورو بېلابېلو میستریانو سره به یې مرکې، غوږې او اترې کولې او د هغوي د کار او دندې په باره کښې به یې اګاهي راغونډولې. دیدبرو به ویل، « ما به هغوي ته زارۍ او جګۍ کولې چي زما لپاره یوځل خپله ټوله درسته، سامان او اوزار راغونډ کي او زما مخې ته دي یې کښېږدي چي زه یې کرښني (*Drawing*) وکاږم.

(c) ketabton.com: The Digital Library

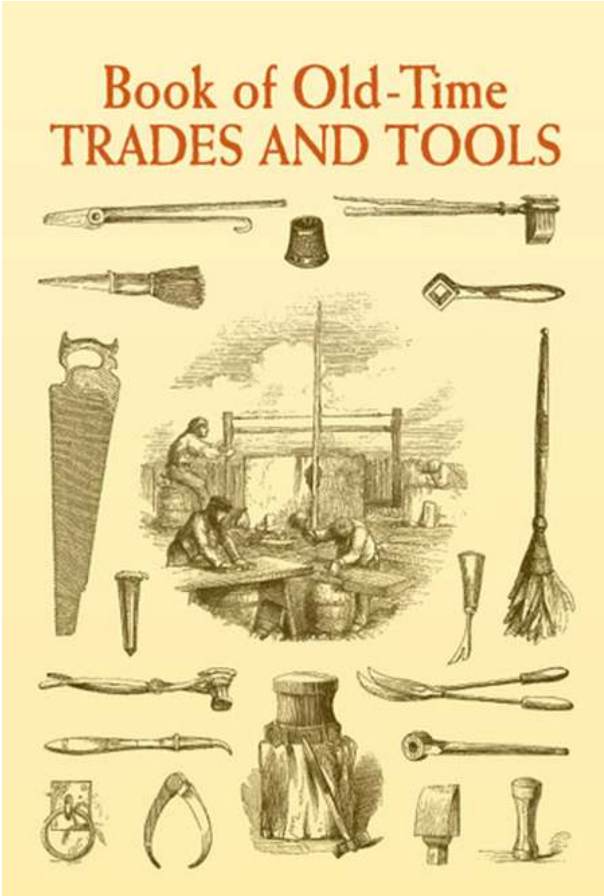

پؤهنګرده په دې وتوانېدله چي د فرانس اولس ته په ډېره اسانه تؤګه د کاليؤ، جؤرابؤ، پيزار جؤړولؤ رانيولې بيا تر ډؤډۍ پخولؤ هر څه وروښيي. لنډه دا چي داسي هيڅ کار، دنده او پېښه نۀ وه چي په پؤهنګرده کښې يې په هکله اګاهي شته نه وه. تر دې پخوا به ليکنې د داسي کارونؤ په باره کښې کېدلې چي د وګړؤ لپاره به يې په ورځني ژوند کښې هيڅ ښمر نۀ لرلؤ. مګر پؤهنګردې د ليکنؤ او کښنؤ ډول ډال او لؤري لؤدن بېخي بدل کړؤ.

په پخواني فرانس کښې هم اوستکارانؤ کاريګرؤ او ميستريانؤ ته په ټيټه سترګه کتل. د هغؤي هونر ته بېخي د هونر په سترګه نۀ کېدل. ديدېرؤ به ويل،

« څومره بده ده، کوم کسان چي د زياتې ستاينې او لؤينې وړ دي هغوي ته په ټيټه سترګه کتل کيږي. له يوې خوا موږ غواړو چي هغوي دي په خپلؤ کارونؤ او دندؤ کښې لګيا اوسي او زموږ اړتياوې دي پوره کوي او له بلې خوا ټؤلنه له هغؤي څخه کرکه کوي.»

(c) ketabton.com: The Digital Library

د برې ځوکه

د پوهنګردۍ غوټۍ غوټۍ او درنۍ درنۍ ټوکونۍ د ټولنې پورته پوړ باندي خورا ژوره اغېزه کړې وه. په دې باره کښې ولټاير يوه لنډه کيسه وليکله. دغې کيسي جوته کړه چي پوهنګردې د ټولنې په ودانانۍ او بډايانۍ او ان پخپله په باچا باندي څومره غبزه کړه ده. کيسې داسي ليکي:

« يوه ورځ ماځيکر باچا ، لويي پينځلسم ، له خپلۍ نيژدې دوستانۍ سره ډوډۍ خوړله. دوي د ببلا ببلۍ کيسۍ او پېښۍ په باره کښې غږېدل. په دې منځ کښې د ښکار لوبه وچېړل شوه او ورپسې يوه پکښې وويل چي د توپک باروت څنګه جوړېږي. د باروتۍ په جوړولۍ څوک هيڅوک نه پوهېدل. باروت څه ډېر نور داسي توکي هم ول چي هيچا يې په باره کښې اګاهي نه لرله. د ببلګې په توګه د رانۍ بارخوګان چي په کوم سينګار او سورخي د سرۍ اننګۍ په شان ښايسته ول، او د هغې په ښکولۍ ، سپينو او مهينۍ لبنګۍ چي کومې وربښمينې جوړابې وې هغې ته پته نه وه چي دا څنګه او له څه ځخه جوړيږي.

په دې منځ کښې، په دوي کښې يوه کس غږ وکولۍ چي مونږ د خپلۍ پوښتنۍ ځوابونه يوازې او يوازې په پوهنګردې کښې موندلای شو. چي دا يې واورېدل نو يوه نوکر په زغرده ورترپ وهل او په تلوار او د په د سترګۍ په رپ کښې يې پوهنګرده ورته راوړه...

په پوهنګردې کښې دوي ژرژر باروت، سورخي سينګار، سرسنه، وربښم ، اوبدنه وموندل. ورپسې نو دوي ډله ډله په ببلا ببلۍ ټوکونۍ باندي وبله راغونډ شول. لنډه دا چي هرڅه چي د دوي پکار ول هغه پکښې ول. کومۍ کسانۍ چي کانون لوستلۍ هغوي پکښې د کانون په هکله اګاهي وموندله. باچا ته بيا پکښې د خپلۍ واکونۍ په هکله اګاهي ځرګنده شوله. کله چي دوي ټول د پاڼۍ په اړولۍ اړولۍ لګيا ول، يوه لوي خان، چي کومتې دې سې نومېدلۍ، باچا ته وويل:

« باداره، مونږ ډېر بختَور يو چي ستا په باچهي کښې وګړي د هر هونر او پوهنې زدکړه کوي او بيا خپله پوهنه راټلونکي کول ته پربږدي. په دې کښې خو هرڅه شته، د يوې ستنې له جوړولۍ رانيولې بيا ستا تر سترۍ توپونۍ پوري. هر ډول توکي، له ببخې کوچنې ځيز ځخه رانيولې بيا تر ببخې لوي پوري...

په فلسفيانۍ بريد

داسي هم نۍ نه وه چي د پوهنګردې هرځاي هرکلي شوي ؤ. کوم فلسفيان چي دغه ستر کار لګيا ول له ډېرې سختې غندنې او يرغل سره مخامخ ول. د ابلي فربرۍن، چارلس پاليسوت او

(c) ketabton.com: The Digital Library

جېکب نیکولس موریۀ غوندي لیکوالانۀ په پۀهنګردۍ پورې تړوکي او هنکونه ولیکل او جېسوټي مسهيانۀ بيا تۀر ولګولۀ چي په پۀهنګردۍ کښې چي هرڅه ليکل شوي دي هغه له نۀرۀ سرچينۀ څخه غلا شوي دي. په کال ۱۷۵۲ کښې د ګردپۀهنې د لومړينۀ دوۀ ټوکونۀ له خپرېدلۀ وروسته د فرانس په باچا باندي دا ومنل شول او هغه اړ ايستل شۀ چي په پۀهنګردۍ باندي چورلټ بنديز ولګوي.

په کال ۱۷۵۷ کښې يوۀ جورناليسټ چي فرېرۀن نومېدلۀ د بنديزونۀ د ځانګي مشر چارواکي، مېلشربر، ته وويل چي ډيدېرۀ يو ډېر چالاک او بدنامۀ کس دي. ورته ويې ويل چي هغه د يوې ګډوالي (*Company*) د سرمير دي او د يوې داسي ټۀلنې مشر دي چي ورځ او شپه په چلونۀ او چلوټۀ لګيا ده.

په کال ۱۷۶۰ کښې پاليسوټ يو هَنک (*Comedy*) وليکلۀ. د دغه هَنک نوم ۀ، **فلسفليان،** چي روسۀ يې د يوۀ ځنګلي بيزۀ پۀ بڼه پکښې ښۀدلي ۀ او همدا شان يې هېلويټيس، ډيدېرۀ او دکلوس هم د نۀرۀ بۀدَګانۀ په بڼه ښۀدلي ول.

هغۀ به د دغۀ فلسفيانۀ په هلکه ويل: « دغه د بېلا رې شويۀ کسانۀ يوه ټۀله ده چي ساده او وزګارې ښځې تېرې باسي او ډېرې غټې غټې باتې ولي. »

د کال ۱۷۵۸ کړکېچ

په کال ۱۷۵۸ کښې ديـ المبرت د پۀهنګردۍ لپاره د سويس د غورېدونکي ښار، جنېوا، چي په هغۀ وخت کښې ځان ته يو دولت ۀ، په هلکه يوه ليکنه وکوله. په دغې ليکنې کښې هغۀ ويل چي که په جينېوا کښې له تياتر څخه بنديز پورته شي نۀ دا به ډېر ښه کار وي. په همدغې ليکنې کښې هغه د دغه ښار د ملايانۀ او شيخانۀ په وچۀ وچۀ او ښخوندۀ بنديزونۀ هم نيوکې وکولې. دغۀ نيوکۀ په فرانس کښې هم ديندوسته کسان هم راوَپارول او پاي دا شۀ چي پارليمان پۀهنګرده ناکانونه کړه.

المبرت، چي د پۀهنګردۍ سريښته ګر يا (*Editor*) ۀ، اړ شۀ چي له خپلې دندې لاس په سر شي. له هغه وروسته نۀ ټۀله چاره د ښاغلي ډيدېرۀ په غاړه شوه.

په کال ۱۷۵۸ کښې چي د هېلوېټيس په ليکنې ، اروا، باندي کوم شۀر را پۀرته شۀ او په دا بل کال چي د ډيدېرۀ په پۀهنګردۍ باندي کوم بنديز ولګېدلۀ هغۀ فلسفيانۀ ته د تاوان په ځاي ګټه ورسوله. ولټاير چي هرڅومره چيغې او سورې هغوي ته ووهلې چي په يوه ګوند کښې دي وَبله راټۀل شي مګر راغوند نۀ شول. مګر اوس چي د دوښمنانۀ لخوا ورباندي زۀرنه (*Pressure*) راغله هغوي بله لاره نۀ لرله بلکې اړل ول چي وَبله يو شي. غندونکۀ هغوي د تباه کولۀ په ځاي لا نۀر هم ځواکمن کړل.

مالېشېربېس – يا « مۀنسيور ګيلاومې»

(c) ketabton.com: The Digital Library

د پوهنګردي ليکوالان ډېر بختور ول چي کله کرکېچ د دوي ټوله کار او زيار له تباهۍ سره مخامخ کړو په همهاله مهال د دوي يو ملګري، **مالېشبربېس،** ته د خپل پلار، چي د فرانس نوي چانسلر و، لخوا د بنديز څانګې، (*censorship*)، مشر وټاکل شو. **چرېټين – ګيلاومې لاموېګنوئن دې مالېشېربېس،** (۱۷۲۱ – ۹۴) د يوه ازاد انديال په توګله يوه اوږده او ځلېدلې دنده ترسره کړه ځکه چي پخپله يو ډېر باتور ليتوال هم و. که چيري **مالېشېربېس** نه واي نو د پوهنګردي ليکونکو به هيڅکله دومره زړَورتيا هم نه وه کړې ان چي خپل اند او سوڅ پرګنو ته څرګند کي. **مالېشېربېس** به په خپله هم ويل، « ما د يوه وخت لپاره د فرانس په بنديزڅانګه کښي دنده ترسره کوله. خو ما به ازادي وينا او ازاد سوڅ کلکه او پخه ګروهه لرله. ډېر کله داسي هم وشول چي **مالېشېربېس** به ديدېرو او دي المبرت ته د پردې له شا په پټه پټه پنا ورکول او هغوي به يې ژغورل. کله چي په کال ۱۷۵۲ کښي يوې شاهي وايي (*Decree*) د پوهنګردي په لومړنيو دوو ټوکونو بنديز ولګولو او د هغې د نوړو ناچاپه برخو د ولکه کولو لټون يې پيل کړو، نو **مالېشېربېس** ته بلنه ورکړه چي خپل ټول ليکلي توکي په خوندي ترين ځاي کښي پټ کي. او دا خوندي ترين ځاي د **مالېشېربېس** خپل کور و.

مالېشېربېس

د باچا لپاره او د باچا په چپه

کله چي په کال ۱۷۷۱ کښي باچا پارليمان د کانون رغوني له واک څخه بېبرخي کړو او پرځاي يې خپله « هسکينه جرګه » يا (*Superior Council*) وټاکله په هغې باندي **مالېشېربېس** خورا وَخشمېدلو او په پرځاي يې د ټول ميلت جرګه راوبلله. د لرغوني واکمني په وروستيو کلونو کښي چي هغه د سَمَونو لپاره کومي هلي ځلې ترسره کړې او کومي ستړيې چي يې وکولي د هغه نوم هم د فرانس په هغو کسان کښي ياد شو چي اولس به ډېره زياته مينه ورسره کوله.

(c) ketabton.com: The Digital Library

هغه په کال ۱۷۷۵ کښې د باچا، لوي شپاړسم، په وزيرانو کښې يو وزير شو. که څه هم هغه د شاهي کورنۍ خسمانګر و مګر بيا به يې هم پخپله ډېرساده کالي اغوستل. هغه ډېر لېوال و چې په چوچ (*Economy*) کښې سَمون راولي. مګر کله چې پوه شو چې شاهي دربار هيڅ ډول سمون نهٔ خوښوي نو هغه پخپله له سرکاره ګوښه شو.

د مؤنسيور ګيلاومې هېپي (*Adventures*)

مالېشېربېس چي کله له سرکاره ګوښه شو نو يې د چورت او اند خپلواکي لا زياته څواکمنه شوه. اوس نو هغه ښه پوره وخت لرلو چې له کومه کاره سره يې زياته مينه لرله همهغه کار ته ډېر ډېر وکوي. او دا کار و بوټپوهنه (*Botany*) چې دي ښېخي پرې مين و.

کله چي هغه په خپل کور کښې ګوښي ژوند غوره کړو نو يې هلته د فرانس تر ټولو ښکلي او لوي باغ وکرلو او ورسره ورسره يې د بوټپوهنې په باره کښې څلوېښت ټوکه وليکل.

په کال ۱۷۷۱ کښې د **مالېشېربېس** ماندينې له کور سره نيژدې په ځنګله کښې په خپله ځان په توپک وَوژلو.

مالېشېربېس دا پخه او ټينګه ګروهه لرله چي د باچا په ګډون هر وګړي دي کانون ته غاړه کښېږدي او هم دي د کانون له ګټو او ښَمره برخَمن شي. هغه به ويل، « د همدې ګروهې له کبله له اوښتنې (*Revolution*) وروسته زه بېرته هيواد ته راستون شوم چي د پخواني باچا کانوني ژغورندوي (*Defence lawyer*) شم. مګر د دغه کار پايله دا شوه چي پخپله د **مالېشېربېس** هم په تخته دار (Guillotine) باندي غوڅ کړ شو.

دېنيس ديدېرو

ديدېرو چي د ليکلوست او هونر کومه لاره نيوله وه هغه يې پلار ته يو ګډوډ او بې سرپښتې کار برېښېدلو. مګر پخپله **ديدېرو** هم خپل ځان يو ليکوال او هونرمند ښکاره کېدلو او هم يې د خپل پلار، چې يو تکړه کاريګر و، ډېر درناوي کولو. هغه په دې ګروهه و چي ليکوالي پخپله يو کار او پېښه ده چي خورا زيات ربړ او کارنده تؤب غواړي.

په ديدېرو خپله يوه خور ډېره ګرانه وه چي مخ يې د يوې ناروغۍ له لاسه بيخوله شوي او هروخت به يې پزې باندي يو پوښ اغوستلو. له همدې کبله هغه د ټؤل ژوند لپاره ستې يا بېواده پاته شوې وه. يو بله خور يې، چي انګليکه نومېدله، په خپله خوښه راهيبه شوه. مګر هغه وروسته لېونۍ شوه او بيا ډېره ژر په ۲۸ کلنۍ کښې مړه هم شوه. د هغه يو ورور چي ديدېيَر نومېدلو لومړي په کليسا کښې **ابې** شو او بيا **کانون** شو.

هغه به د خپل ورور په باره کښې ويل: « *مسيهيان چي کوم څيز ته ښه ايوانجېليکي (Evangelical) وايي هغه هيڅ هم نهٔ دي بلکې د بد بوي او وروستوالي يو چل دي. ديدېيَر به يو ښه ملګري او يو ښه ورور و که کليسا د هغهٔ د خوي دا ښه اړخونه تر پښو نهٔ واي لاندي کړي*»

(c) ketabton.com: The Digital Library

د مینې پټ تاریخ

په کال ۱۷۴۲ کښې دیدېروٴ له نېستمنې مګر ډېرې ښکولې انتونې چامپیون سره په پټه وادهٔ وکولوٴ ځکه چې د هغهٔ د پلار خوښه نهٔ وه. د دوي نوَر ټوُل زاړهٔ (اولادونه) کمکلي مړهٔ شول مګر یوازې یو زوي، چې انجلیک نومېدلوٴ، ژوندي پاته شوٴ او ابلوٴغ (بالغ) شوٴ. د هغهٔ د نوَرو دوٴستانوٴ په اند، میمه دیددېروٴ یوه نازکه نهٔ بلکې یوهٔ شوٴخه او سراښه ښځه وه. مګر پخپله دیدېروٴ له هغې سره ترپایه وفا پاللـه.

په کال ۱۷۵۵ کښې هغه د مینې یو ځل بیا په مینې کښې لاهو شوٴ کله چې یې په سوفي ولاند باندې زړه وبایللوٴ. هغهٔ به د هغې په باره کښې داسې ویل، « د نوَروٴ کسانوٴ په اند دا یوه ۴۰ کلنه ستۍ (ناواده شوې) ښځه ده. خو زه په سوفي کښې د یوهٔ نارینه او یوې ښځمنې ټوُل ښه خویونه او کړهٔ وړهٔ وینم. هغه چې کله هم وغواړې نوٴ یو نارینه یا مېرمنه کېدلاي شي.»

هغهٔ به د هغې سپین او نېغ ویل ډېر خوښول. د هغوي دواړوٴ تر منځ پاو پېړۍ (۲۵ کاله) تینګه مینه وه کله چې هغه په ۶۸ کلنۍ کښې مړه شوه.

دیدېروٴ د هغې په مړینې ډېر ویرژن وٴ او ویل به یې، *« اروا د یوې غارې په شان ده، چرته چې ښه او بد دواړه ډوله ژوي اوسي. بد کسان د دغې غارې خولبوي لرې کوي او بد ژوي ورڅخه راخوشې کوي. مګر ښه کسان بیا اپوټه یوازې ښه ژوي ورڅخه راخوشې کوي.»*

دیدېروٴ او د هغهٔ دوٴستان

دیدېروٴ به ویل: « زه یو ډېر ژبه ور او بیانګر اینسان پیدا شوي یم.» هغهٔ یو دومره زیات هوسناک کس وٴ چې خپل ځان یې هېر وٴ. هر څه یې خوښېدل او ورسر مینه یې ښوٴدله او هم یې تر ډېره بریده د هرڅه په باره کښې یوه کسنه (*Theory*) هم لرله. ټوٴلوٴ به ویل چې دیدېروٴ یو نهٔ درېدونکي غړندوي دي. کله چې یوه کیسه وچېړل شي نوٴ هغهٔ په پرلپسې توٴګه د کوټې په نس کښې ګرځي راګرځي د خپل سروېښتان په ګوتوٴ کښې مروړي او ړ.غیړ.ي.

هغهٔ به ویل:

« زه چې هرڅه کوم، لولم، غبرګون ښیم، لیکم، په چورت کښې ډوبېږم، اورم، ګورم او هوٴښ کوم دا ټوٴل یوازې او یوازې د خپلوٴ ملګروٴ او دوستانوٴ لپاره کوم. که له ما سره نهٔ هم وي بیا هم زما ټوٴله مینه او تپاک د هغوي لپاره وي. زه په پرلپسې توٴګه د هغوي د خوشالۍ چورتونه وهم... ما خپل ټوٴل سَدَبَد او خپلې ټوٴلې وړتیاوې تر هغوي ځار کړې دي؛ نوٴ ځکه خو کله چې زه ړغا کوم او یا د یو څه

(c) ketabton.com: The Digital Library

په اړوند خپله انځورنه نبیم نؤ یو څه نا څه زیاتوالي پکښې وي چي کله کله خو یې زما دغه نامنندویه دؤستان ما ته پېغؤر هم راکوي.

پؤهنګرده څه ده؟

دیدېرؤ په خپلې یوې نامتو لیکنې کښې چي سرلیک یې ؤ، «پؤهنګرده»، و لیکل:

«Encycloypedie د یوناني ژبې تکي دي چي مانا یې ده، «د ګردې پؤهنې تر منځ تړاو». د مځکې پرمخ چي څومره پؤهنه شیندلې او لوستې پرته ده موږ غواړو چي هغه ټؤله په پؤهنګرده کښې راغونډه کو او لواړه (general) پوله پټې او جوړښت یې هغؤ اینسانانؤ ته وړاندي کو چي په دې پېر کښې له موږ سره یو ځای ژوند کوي او هم یې وَ هغؤ کولونؤ ته پرېږدو چي موږ وروسته ژواک کوي. په دې تؤګه به د تېرؤ پېړیؤ پؤهه د راتلونکؤ پېړیؤ په نَبمر هم ورشي.

یوازې په یوهٔ فلسفي پېر کښې دا هڅه کېدلای شي چي پؤهنګرده ولیکل شي... پکار ده چي د هر څیز ولټول شي، رېغا وربانده وشي او د چا خونبه که یې نهٔ وي پکار ده چي څېړنه ترسره شي ... پکار ده چي موږ هغه ټؤل خنډونه ونړوو چي بنسټ یې په ریښتینې نهٔ وي ولاړ، او هونر ونؤ او پؤهنې ته بېرته هغه ازادي او خپلواکي ورکوي چي بل هرڅه ګرانبها ده.

مخکینۍ پېړۍ خو چي څومره وس لرلؤ هغومره یې پؤهنه پرمخ بؤ هم تله. .. اوس نؤ زموږ د پېړۍ وار دي چي د دوي ټؤلې بریاوې وبله راټؤلې کو او په یوې پېکرې کښې یې واچوو او بیا یې راتلونکي کول ته پرېږدو.»

ژان ژاک روسؤ (۱۷۱۲ ـ ۷۸)

روسؤ پیدا شوي ؤ د سویس په جېنیوا کښې چي هغه پخپله ځان ته یو داسي کوچني ښاري اولسي دولت ؤ چي شاوخوا لؤیې لؤیې کاتولیکي نوابۍ، سرداریٔ او باچهیٔ پرتیٔ وې. د روسؤ مؤر د هغهٔ تر زؤکړې لږ وروسته مړه شوه. هغهٔ کومه دستوري زدکړه نهٔ کړله ترسره. په ۱۵ کلنیٔ کښې یوې کاتولیکي نوابې، مېرمن وارېنس، هغهٔ ځکه تر خپلې پالنې لاندي ونیولؤ د هغهٔ خپلې زدکړې پوره کي او کوندي کاتولیکي ګرؤهې ته واوړي.

وروسته هغهٔ پاریس ته ولاړؤ او هلته یې له دیدېرؤ سره ولیدل. هغهٔ پخپله لیکي، «کله چي زه په کال ۱۷۴۱ کښې پاریس ته راغلم نؤ ما په یوهٔ سماوار کښې له دیدېرؤ سره ولیدل چېرته چي موږ دواړه د شترنج یوې لندارې ته ورغلي وو.»

(c) ketabton.com: The Digital Library

روسؤ به د پؤهنګردۍ لپاره لیکنې کولې. یوه لیکنې یې د سیاسي چؤچ *(political economy)* په باره کښې وه. د موسیکي په هکله یې بېلابېلې لیکنې وکولې. ډېر ژر روسؤ د پاریس د ساهو اندیالانؤ په کړیؤ کښې ومنل شؤ، او ځایي فلسفیانؤ به ویل چې دي هم د هغوي له ټؤلي څخه یو کس دي.

د روسؤ چېلنج

روسؤ په خپلې لومړنۍ ستړې لیکنې، د هونرونؤ او پؤهنؤ په هکله څرګندونه یا *(The Discourse on the Arts and Sciences)* (۱۷۴۹) کښې د لیتوالي د بنسټې ارونؤ سره ډغره ووهله او چورت او اند یوه داسې لاره یې غوره کړه چې وروسته چې د هغهٔ په ټؤلؤ وروستنیؤ لیکنؤ کښې ځلیږي.

وړپسې د روسؤ په خپلې یوې بلې ستړې لیکنې ، د نابرابرۍ پیل یا *(The origin of inequality)* (۱۷۵۵) کښې هم

ددې کتاب نورې برخې به ژر خپرې شي

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library